

АДАБИЁТ — Инсонни кашф этиш

*Муаллим, адабиётшунос
Талъат Солиҳовни
хотирлаб*

Тошкент
Янги аср авлоди
2016

АДАБИЁТ ОДАМИ (Мухтасар сўзбоши ўрнида)

Ўтган асрнинг етмишинчи-саксонинчи йилларида энди-энди бадий ижод кўчасига кириб келаётган, битта-яримта машқлари матбуот юзини кўра бошлаган тенгқур қаламкаш дўстлар йиғилган жойда адабиётдан кўра кадрлироқ мавзу бўлмасди. Ҳар ким эшитганми-ўқиганми – фарқи йўқ, билганини гапирарди. Адабиётга доир нимаики янгилик бўлса бас, чанқоқлик, ташналик билан қабул қилинарди. Бироқ чанқоқлигу ташналикларни қониқтирадиган янгилик оз эди. Довруғи баланд шоир ва ёзувчиларга, ҳатто ғоятда билимдон кўринган адабиётшуносларга яқин боришга юрак бетламас, юрак бетлаган тақдирда эса ўша давр ижод дарғалари оғзидан чиқадиган ўғитлар биз ёшларнинг назарида жуда-жуда ғариб ва жўн туюларди. Очиги, ҳам ижодкор, ҳам инсон ва ҳам устоз сифатида ёшлар ҳурмати қозонадиганлар кўп эмасди. Дам Болтиқбўйи халқлари адабиёти, дам япон адабиёти, дам Лотин Америкаси адабиёти, дам Европа халқлари адабиётидан узук-юлук, чала-ярим маълумотлар топганимизга дўппимизни осмонга отиб юрардик. Тайинли таълим тизими йўқлиги сезилар, бу тарзда асосли ва атрофлича пухта билимга эга бўлиш душворлиги кўнгилни ғашлар эди. Мана шундай кайфият олиб қочган дамлар Талъат ака Солиҳов бор-ку, деган хаёл таскин берарди.

Талъат Солиҳов ким эди? У кишининг таскин берарлик салоҳияти, сири нимада эди?

Авалло, Талъат Солиҳов жаҳон адабиётининг билимдони эди. Билимдонлиги – жаҳон адабиётининг энг мураккаб, энг чигал, энг ҳазми оғир намуналари, ҳодисалари, ҳолатлари ҳақида ниҳоятда босиқлик билан, жуда соддалаштириб, деярли

ҳеч қандай ҳайратларга чалғимай ҳикоя қилиб берарди. Қайси ижодкор ёки қайси асар ҳақида сўз бормасин Талъат ака ўша ижодкор билан ёнма-ён яшайдигандек, ўша асарнинг яратилиш жараёнида бевосита иштирок этгандек таассурот қолдирарди. Конкрет бир асарни талқин этиш (очиғи, бадиий асарни талқин этиш борасидаги кемтиклик ҳамон йўқолганича йўқ) санъати, маҳорати борасида, қолаверса, жаҳон бадиий тафаккури дунёсидаги анъаналар, тенденциялар, оқимлару қонуниятларни тушунтириб бериш борасида ҳеч ким Талъат акага ўхшамасди. Шўро даври замзамаларидан мутлақо хабарсиз, мафкурабозликдан тамомила ҳоли одамга – тўла-тўқис адабиёт одамига айланарди маъруза соатларида, суҳбат чоғларида домла. Кўча-кўйда тасодифан рўпара келиб бир чимдим гурунг асносида ҳам тизимли билим олгандек бўлардингиз. Талъат ака билимини аямасди, бошқаларга гапириб бергани билан билими озайиб қолмасди, балки гапиргани сайин роҳат қиларди. Адабиёт ҳақида берилиб-мириқиб сўзлашни умрининг мазмуни деб билар, бундай сўзу суҳбатлардан чексиз-адоксиз хузур топарди.

Талъат аканинг синглиси Рафиқа Рустамбек қизи (раҳматли) хотираларидан:

– Отамиз ўрта мактабда муаллимлик қилганлар. Оиламиз аъзолари – Талъат акам, Ғайрат акам, Иброҳим укам – барчамиз ўқишга ҳавасимиз баланд бўлган. Онам (раҳматли) ҳам кўлларида китоб билан жон берганлар. Тўнғичимиз – Талъат акам тўрт ёшларида ҳарф таниган эканлар. Болалиқдан китоб шайдоси бўлганларидан онам сўнгги пулларигача акамга китоб сотиб олиб берардилар. Билмаган, қизикмаган соҳаси бўлмаган акамнинг. Ўрта мактабни битиргач, келгусида дипломат бўлиш орзусида Москвадаги Бауман институтига кирган. Бироқ орадан ярим йил ўтгач, акам ўқишни бошлаган факультет ёпилган. Акамни бошқа факультетга ўтказмоқчи бўлишган, Тошкентга

қайтиб келганидан сўнг қанча вақтгача чақиришган, бормаган. Шунда отамиз (раҳматли), ўғлим, биздан ҳам бир доктор чиқсин, деган ниятни билдирганлар. Отанинг сўзини ерда қолдирилмаганлар. ТошМИ (ҳозирги Тиббиёт академияси)га кирган. Бироқ акамнинг фикри хаёли ҳамиша адабиётда бўлган. Адабиётга бўлган муҳаббат, шайдолик у кишини ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетига етаклаган...

Қуйидаги маълумотлар Талъат Солиҳов 1955 ва 1960 йилларда ўз қўли билан ёзган (рус тилида) икки таржимаи ҳолидан олинди:

“1934 йил 25 ноябрда туғилдим. Отам Солиҳов Рустам (1904 йилда туғилган) 1922 йилдан Тошкент вилояти мактабларида адабиётдан дарс беради. У республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи. Онам М.С.Солиҳова (1913 йилда туғилган) ишламайди.

Яшаш манзилим: С.Раҳимов кўчаси, Қизил майдон тор кўчаси. 9-уй.

1944 йилда Тошкент шаҳридаги Фрунзе номли 14-мактабнинг биринчи синфига ўқишга бордим. 1953 йилда мактабни кумуш медал билан битирдим.

1955 йили САГУнинг филология факультетига ўқишга кирдим”.

Т.Солиҳов университетни 1960 йили барча фанлардан “аъло”га битиради. Архивда сақланган маълумотларга кўра, у бор-йўғи битта – “18 аср рус адабиёти” фанидан “яхши” баҳо олган. 1960 йил 9 март куни “Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” повести” мавзуидаги битирув диплом ишини муваффақият билан ҳимоя қилади. Илмий раҳбар – доцент Лазиз Қаюмов, расмий оппонент – доцент Озод Шарафиддинов. Котиб – Саттор Ҳайдаров.

Университетни битиргач, Т.Солиҳов икки йил мобайнида Ўзбекистон Фанлар академияси “Фан” нашриётида муҳаррир

вазифасида ишлайди, 1966 йилга қадар университетда аспирант, 1975 йилга қадар филология факультетида ўқитувчилик қилади. 1973 йили фан номзоди илмий даражасига эришади. Орадан икки йил ўтгач чет эл адабиёти тарихи кафедрасига мудирликка, 1980 йили эса бир овоздан факультет деканлигига сайланади.

Кафедранинг бир неча аъзолари қаторида 1976–1981 йилларда Москва давлат университетида тажриба ошириш ўқишлари Талъат Солиҳов ижодининг янада такомиллашувига замин яратгани табиий. Ўша йилларда у “60–70-йиллар инглиз тилида яратилган Африка романлари” мавзуида тадқиқот олиб боради.

Талъат устоз шунчалик билим эгаси бўлишига қарамай оз ёзгани, ўзидан салмоқли китоблар қолдирмагани ҳайрон қолдиради кишини, бироқ устоз 1981 йилда ўз қўли билан ёзган хисоботлардан бирида куйидаги сўзларни ўқиймиз: “Университетда ишлаган йилларимда (1976 йилдан кейинги давр назарда тутилмоқда.–Х.Д.) 50дан ортиқ илмий ишларим, адабий-танқидий мақолаларим ва китобларим Москва, Тошкент, Киев, Минск, Таллинда чоп этилди”.

Дарҳақиқат, Талъат Солиҳовнинг турли мавзудаги адабий-танқидий мақолалари “Ўзбекистон маданияти”, “Правда Востока”, “Литературная Украина” газеталарида, “Шарқ юлдузи” журналида, “Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари” тўпламида 60–70-йилларда чиққан.

Т.Солиҳов 1985 – 1987 йилларда мамлакат Олий таълим вазирлиги йўлланмаси билан Афғонистонда – Кобул университетида дарс бериб қайтган. “Мен бутун умр яқин одамларимга оғирлигим тушмаслигига ҳаракат қилдим”, - деб ёзади домла туғишганларига йўллаган мактубларидан бирида. Бошқа бир хатида, “Яхши кунларда мени ҳам бир эслаб қўйсангизлар – кифоя”, - деган истагини битган. Мазкур икки жумланинг ўзиёқ Талъат аканинг нечоғли оддий, камтар-

камсукум ва олижаноб инсон бўлганлигидан далолат беради.

Талъат Солиҳов 1992 йилнинг 29 апрелида тўсатдан вафот этди.

Аёли Р.А.Абдусаматова, ўғли Улуғбек домладан кейин узок яшамадилар.

Барчаларини Аллоҳ раҳматига олсин.

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

Р.С. Мазкур тўпламдан жой олган мақола, хотира, суҳбатлар турли йилларда ёзилган, айримлари республикамиз матбуотида чоп этилган, радио орқали эшиттирилган.

Тўпламни тайёрлашда ёрдамларини аямаган кадрдонларнинг барчаларига миннатдорлигимизни изҳор этамиз.

1-қисм
ЖОЗИБАДОР ФИКРЛОВЧИ ЗИЁЛИ ЭДИ...

БОШҚАЛАРГА ЎХШАМАС ОЛИМ

Талъат Солиҳов ҳаёт бўлганида саксон ёшга тўларди. Вафот этганида эллик тўққиз ёшда эди. Унинг ҳаёти Тошкент давлат университети билан боғлиқ: талаба бўлди, аспирантурада ўқиди, диссертация ҳимоя қилди, доцент унвонини олди; 1984 йилда Ўзбек филологияси факультетига деканлик қилди: 2-3 йил Афғонистонга меҳнат сафарига жўнатилди: Кобул университетига дарс берди.

Талъат рус тилини мукамал билган, XIX-XX асрда нашр қилинган рус, Ғарбий Европа адабиёти намуналарини завқ билан ўқиган. Мактабни тугатгач, ҳеч иккиланмай ТошДУнинг филология факультетига ўқишга кирган. Талаба ўзлигини тўла намоён этиш учун муҳит – курсдошлари ҳиссаси катта бўлади. Унинг курсдошлари орасида Эркин Воҳидов, Анвар Исроилов, Ошиқ Эркин (Мадраҳимов), Анвар Эшонов, Туроб Акбархўжаев, Тамилла Қосимова, Матлуба Исломова сингари ижодкорлар, Норбой Худойберганов, Раҳматилла Иноғомов, Анвар Каримов каби тадқиқотчилар бор эди. Факультет ўқитувчилари орасида О. Шарафиддинов, Л. Қаюмов, М. Қўшжонов, Н. Малахов, А. Рустамий сингари янгича фикрлайдиганлари бор эди. “Новый мир”, “Иностранная литература” журналлари, А. Солженицин, А. Твардовский, Б. Пастернак, шунингдек, П. Қодиров, О. Ёқубов, Ч. Айтматов, Гурам Панжикидзе, Ў. Сулаймонов, Н. Думбадзе, Е. Евтушенколар асарлари адабиёт ҳақидаги қарашларни ўзгартириб юбораёзганди. Рус тилини билган одам (афсуски, Ғарб, инглиз тилини билгувчилар ниҳоятда кам эди) ҳузур қиларди. Т. Солиҳов ашаддий китобхон эди. Пахта йиғим-терими мавсумида ҳамиша бирга бўлардик. Сал имкон топилса, Талъат китоб ўқирди.

Университетни тугатгач, аспирантурага кирди. О. Шарафиддиновнинг бешинчи шогирди сифатида иш бошлади. Унга реализм билан боғлиқ номзодлик диссертация мавзусини беришди. Талъат нега бу мавзуни инкор этмади? XX асрнинг 60-йилларида чет элларда, Россиянинг ўзида социалистик реализмнинг истиқболсиз, шўро адабиётига зўрма-зўракилик билан сингдирилган сиёсий доктрина эканлиги ҳақида ёзила бошланган эди-ку?! Буни Талъат Солиҳов яхши биларди. Лекин суймаган мавзусини қабул қилди. Мавзу бўйича “Бу – эркин адабиёт” сингари сиёсий пишиқ, лекин келажаги йўқ соцреализм ҳақида мақолалар ёзди. Ҳақиқий Талъат Рустамович рух-руҳи билан тугаётган методга қарши эди. Бунинг исботи, домланинг талабаларига ўқиган маърузаси, амалий машғулотлари эди. У классицизм, сентиментализм, натурализм, романтизм, реализм методидаги асар деб уқтирилган асарларни янгича, ижодий талқин қилди, баҳолашга интилди. Мен Талъат Солиҳовнинг натурализм ҳақидаги маърузасида қатнашганман. Ўйлаб қарасам, шўро адабий сиёсати методлар илдизидаги ҳаракатни атайин соцреализмга - “инқилобий ҳаракат”, синфийликка йўналтирган экан. Эмиль Золя ҳақида маърузачи шундай фикрларни айтдики, у тамоман бошқача санъаткор экан. Талъат Солиҳов фикрича, Э.Золя ҳаёт, қаҳрамонларни тасвирлашда янгича тушунчаларни илгари сурган, ижодий принципини тасдиқлаб борган. Талъат Рустамович Ф. Кафка, А. Камю ижодини берилиб таҳлил қиларди. Унингча, Кафка ҳаётни тамоман бошқа ракурстан тасвирлаган. Экзистенциализм методи унинг асарларида тобланиб, турланиб туради. Кафка ижодига ҳамма ҳайрон бўлиб қаради: у кийинганлар ичида яланғоч, донолар ичра девонавор эди.

Қирқ етти ёшда автоҳалокатда вафот этган Альбер Камюнинг “Сизиф ҳақида афсона”си бор. Унинг мазмуни оддий. Бош қаҳрамон эртадан кечгача оғир тошни пастдан юқорига

суриб чиқади. Маррага етдим, деганида, тош яна пастга юмалайди. Бу адоқсиз, азобли юмушни ҳамиша бажариш Сизиф тақдирига битилган. Ёзувчи фикрича, ҳаётнинг ўзи Сизифдай ижрочилар, бесамар меҳнатдан иборат. Сизиф тоифасидагилар ҳорғин, мунгкўз, бепарво, бенаво бўладилар.

Талъат Солиҳов фан номзоди, истеъдодли муаллим бўлиши билан бирга, ашаддий китобхон эди. Билганларини, маърузаларидаги фикрларини жамласа, бир неча жилдли китоб бўларди. У Афғонистонда икки китоб чоп эттирганини айтарди. Аммо уларни ўқиганларни кўрмадим.

Домлани бир кўрган одам эслаб қоларди. Ўрта бўй, оғриқроқ, серсоқол, узун соч ўстирган, катта кўзойнак тақадиган одам эди. Унинг кўзи бетакроп эди: мунг, фикр, руҳий ҳаракат, босиқлик қоришиб кетганди. Кўзойнаги синчиклаб кузатиш имконини бермасди. Ўйлашимча, ўқиган ҳар бир асари кўзларига жо бўлганди.

Талъат муаллим аудиторияда ўзлигини бемалол намоён этарди. Дарсида фикр, бадийликка эътибор, қалблараро боғлиқлик етакчилик қиларди. Унинг ўтиб кетганига 20 йил бўляпти, аммо Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Султонмурод Олим, Олим Отахон, Нуриллоҳ Муҳаммад Рауфхон, Баҳром Рўзимухаммад, Абдували Қутбиддин, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Султон сингарилар ўзларини унинг бевосита шогирдлари, деб биладилар. Рауф Парфи Талъат Солиҳовнинг оқибатли шогирдларидан. Матбуотда улардан бир нечтаси устози ҳақида хотира ёздилар.

Талъат Солиҳов рус гуруҳлари талабалари орасида ҳам юксак обрўга эга эди. Маъруза ўқиш – бадий асар матнини билиш эмас. Маърузачи жаҳон адабиётшунослигидаги янгича қараш, тушунчаларни атрофлича билиши зарур. Америка, Япония, Хитой, Туркияда пайдо бўлаётган янгича қарашлар Ғарбий Европа, рус адабиётида шаклланаётган тушунчаларни

бойитарди. Шубҳасиз, Талъат Солиҳов модерн адабиёт, янги оқим, методлардан бохабар эди. У М. Храпченко, А. Зверев, З. Фрейд, Н. Бахтин, Ю. Лотман, М. Хайдеггер, В. Лакшин, Ю. Манн, Е. Гуренко, А. Гулыга, Ю. Боров сингарилар асарларидан бохабар эди. Бу асарлар даҳолар яратган асарларга тушадиган бадий калит вазифасини ўтади. В. Шекспир, В. Гёте, А. Данте, Шиллер, Г. Маркес, С. Есенин, А. Чехов, Э. Хемингуэй сингариларнинг асарлари Талъат Солиҳов ҳаётлигида таржима қилинди. Фозила Сулаймонова, Олимжон Жўраев, Муҳаммадjon Холбеков каби олимларнинг модернизм, унинг оқим, методлари ҳақидаги китобларини берилиб ўқийман. Талъатнинг билими, чет эл адабиёти ҳақидаги тушунчалари теран, кенг эди. Аммо у ўз қарашларини бадий-адабий тадқиқотларда ёритмади.

1984 йилда филология факультети иккига ажралгач, Талъат Солиҳов Ўзбек филологияси факультетига декан бўлди. Олимлик ва раҳбарлик ҳамма вақт ҳам мос келмас экан. Тез орада деканликни топшириб Афғонистонга меҳнат сафарига кетди. Чет элда Кобул университети талабаларига дарс ўтди. Талъатнинг чет элдаги ҳаёти ҳақида билганларимиз кўп эмас. Касал бўлганини биров билиб, биров билмай қолди.

Одам боласи қувончидан осмонга учиб, ғамдан ерга кириб кетмайди. Талъат ўзига яраша шўх, улфатбоз эди. Аммо оғзидан чапанича сўз чиқмасди, зинҳор олифтагарчилик қилмасди. Кўпинча Ўрда кўприги ёнгинасидаги чойхона-кафеда ўтиришни ёқтирардик. Не-не суҳбат, ҳазилларимизни Анҳор суви оқизиб кетган. Хайрулла (Исматуллаев) баланд овозда гапирар, “қаҳ-қаҳ” отиб куларди. Муҳсинжон (Олимов) хангома сўзлашга уста эди: гоҳ Озод ака, гоҳ Лазиз ака, гоҳ Ғулом Каримов ролини ижро этарди. Бошқалар қотиб-қотиб куларди-ю, Муҳсинжон табассум билан ҳаммага боқиб тураверарди. Талъат кези келганда, сўз гулханига ўтин ташлаб қўярди.

Бир йили ёзда Иристой ака, Умарали ака, Ҳасанхўжа, Хайрулла, Талъат ва мен Сурхондарёга бордик. Сафардаги ҳангома, суҳбатлар ниҳоятда дилтортар бўларкан. Талъат кутилмаганда гапдон, серсуҳбат бўлиб қолди. Хуллас, хотиранинг борлигига беадад шукур. Иристой ака, Ҳасанхўжа, Хайрулла, Мухсинжон, Талъат ўтиб кетишди.

Дўстдан айрилиш оғир бўларкан. Ғойиб ота қабристонига кириб боряпмиз-у, Талъат тирик деган фикр борлигимни чулғаб олган.

Дўстим Талъатдан яхши ном, фидойи шогирдлар қолди.

**Абдуғафур РАСУЛОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби, профессор**

БИР ТАРЗИ ЖОНОН ЙИГИТ

Биз билган, таниган, бир университетда таҳсил олган хорижий адабиётлар мутахассиси, зукко адабиётшунос олим Талъат Солиҳов хаёлпараст ва малиҳ табиатли киши эди.

XX аср олтмишинчи йилларининг аввалларида Тошкентда Миллий университетнинг филология факультетини олдинмакейин Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Анвар Эшонов, Анвар Исроилов, Шукур Холмирзаев, Бегали Қосимов, Тўлқин, Ҳулкар Олимжонова, Раҳматилла Иноғомов, Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжаев, Марҳамат Аминова, Абдуғафур Расулов, Омон Мухтор, Ойдин Ҳожиева сингари адабиётчилар битиришиб, катта ҳаётга дадил қадам қўйишди. Булар талабалик даврларидаёқ илк адабий-илмий, бадиий ижодлари намуналари, илк китоблари, қиссалари, ҳикоялари, мақолалари билан ўша илмилик йилларда танилиб кела бошлаган эдилар. Ораларида бир-икки ёш фарқни демаса, барчалари тенгдош, курдош, сафдош умид куртаклари соғлом бўртган ёшлар эдилар. Ўша кезларда Шукур Холмирзаевнинг кўлидан “Овчининг мактублари” тушмас, русча таржималари эндигина чиққан Хемингуэйнинг китобларини кўлтиғидан қўймасди. Омон Мухтор ва Саъдулла Сиёев тарих китобларини қизиқиб мутолаа қилишар, Анвар Эшонов шўх овози билан Ғафур Ғулом ва Асқад Мухторни баралла ўқир. Ўткир Ҳошимовнинг ҳаёт жабҳаларидан репортажлари газеталар саҳифаларида дам-бадам босиларди. Анвар Исроилов хаёл дунёсига ғарқ бўлиб санъаткорлар изидан кувар, жонон пиёладек қўшиқлар битарди.

Анвар Исроиловга табиатан жуда ўхшаб кетадиган, улар билан бирга ўқийдиган Талъат Солиҳов катта жингала сочлари, хаёлга ботган сузкук кўзлари, мулойим юриши, мулойим

назокатли муомаласи билан ўзига жалб этарди. Икки-уч ойлаб давом этадиган пахта терими хашарларида, Бўка, Сирдарё, Мирзачўлнинг поёнсиз далаларида буларнинг дўстлиги, яқинлиги чамбарчас бўлиб кетарди. Талъат Солиҳов рус тилида ўқитиладиган гуруҳларга бригадир қилиб тайинланар, уйини соғиниб дам-бадам йиғлашган сариқ сочли талаба қизларни овутар, уларга Есенин, Блокнинг шеърларини ўқиб берар. Талъат Солиҳов кўпинча А.П.Алякринский ва Лазиз Қаюмов деган навқирон домлаларимиз билан бирга юрар, узун коматли, бутун вужудидан самимият ва хайрихоҳлик ёғилиб турадиган домла А.П.Алякринский талабалардан: “Что, мой падишах?” – деб ҳол сўрар, жаҳон адабиётидан қизиқ хангомаларни айтиб кўнгишларни яйратарди. Талъат Солиҳов рус тилида ҳам жуда бийрон ва ўта саводхонлик билан одобини жойига кўйиб гаплашар ва муомала қиларди. Талъат Солиҳов ўзини тутиши, қад-комати, юриш-туриши, вазминлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Талъат ёш йигит айниқса, русча ўзбекча маърузаларни шавқ билан ўқийдиган пўрим Лазиз Қаюмовга ҳавас билан қарар, чамаси, унингдек завқ билан лекциялар ўқиш, талабаларнинг муҳаббатини қозонишни орзу қиларди. Алякринский ёрдамида ўзига жаҳон адабиётининг эшикларини аста очарди. Лазиз Қаюмов ва Озод Шарафиддинов домлалар унга ўз тенгларидай қарар ва мулла деб мурожаат қилишарди. Университетнинг ранг-баранг жамоат ишларга Талъат Солиҳовни тортишарди.

Талъат Солиҳов ҳақиқатан бошқача эди. Бу дунёнинг одамига ўхшамасди. Ўзини ўтга-чўкка уравермаса ҳам, тенгдошларидан бошқача фикрларди, бошқача йўл тутар, орзулари ҳам бошқача эди. У ростдан ажралиб турарди. Ўша энг кўп китоб ўқийдиган ёшлардан биттаси Талъат Солиҳов эди. Рус, Европа, дунё адабиёти майдонларида тинмас сайёҳдек сарбасар кезарди. Китобларга, адабиётга муҳаббат унинг қонида

бор эди. Жуда кўп ранг-баранг китоблар мутолааси таъсиридамикан, унда фикрчанлик тез ўсиб борарди, уни ҳатто бошдан оёқ фикрга чулғанган деса ҳам бўларди. Табиатида меланхолия кучли эди. Китоблар эса ўз-ўзидан меланхолияни янада кучайтирар, қамровидан чиқиб бўлмайдиган бир руҳий доимий ҳолатга айлантирарди.

Назаримда у доим ҳаётдан ўз такрорланмас ўрнини қидираётгандек, юрагини очмас, ҳеч кимга ўз фикрини ҳуда-беҳуда айтиб хира бўлмасди. Бироқ китоблардан йўл, даво, мақсад излаётганлиги сезиларди. Унинг молихулёга чулғанган табиатига энг мақбул, энг мос, энг марғуб садоқатли дўст ва мадаккор китоблар эди. Уни том маънода ўқимишли киши деб айтиш мумкин эди.

Тальғат Солиҳов ниҳоят Миллий университетнинг домласи, доценти бўлиб ўз толейини топди. Унинг кенг билимларига аудитория керак эди. Шунга эришди. Унинг фикрчанлик жўш урган маърузалари ёшларни ўзига тортарди. Жаҳон адабиёти муҳити ва оқимлари ичида у мисоли ғаввосдек сузарди. У фикр топилмаларини яширмасди, маърузаларига борини тўла тўқарди. Сийқалик, жўнликлардан, трафарет, клишелардан қочарди. Қотиб қолган ақидаларни аёвсиз танқид қиларди. Ва чинакамига оригинал фикрларди. У талабалар билан соҳир адабиётлар дунёларида бирга кезаркан ўзини беҳад бахтиёр сезарди. Орзулари ёшлар тимсолида ушалаётгандек кўринганидан қувонарди, жондан севган ва эътиқод қўйган миссиясини адо этаётганидан қаноатланарди. У бировларга Ҳамлет, бошқаларга Дон Кихот бўлиб туюларди. Аммо шунча билим диапозони ва лаёқати билан ёзмас эди. Бизга тилшунослик асосларини ўқитган ажойиб домламит Турсун Иброҳимов ҳам ёзмасди. Ҳикоя қилса ҳаммани оғзига қаратиб кўядиган Адҳам Ҳамдам ҳам ёзмасди. Бизнинг курсимиздан Анортой Йўлдошев деган жуда талантли тилчи бола чикқанди, у

ҳам ёзмасди, фақат оғзаки баҳслар олиб борарди, кўпларни енгиб чиқарди. Шундай ёзишни истамайдиган оғзаки ҳикоянавис, қиссахонлар бўлар экан-да ҳаёт ва адабиёт даргоҳларида.

Давраларда учрашиб турардик. Баъзан қувноқ, самимий ҳазилкаш дўстимиз Раҳматилла Иноғомов Талъат Солиҳовнинг елкасига қоқиб: “Талъат, сен ҳам мундоқ очилсанг-чи! Мундоқ ёрилсанг-чи!” – деб Талъатга лутф қилар, у эса нимтабассум қилиб мийиғида кулиб қўя қоларди. Одил Ёқубов билан адабиёт газетасида ёнма-ён ишлаган йилларим Талъат Солиҳовни газетага тортишга уринардим. Уни ҳурмат қилар, китоблар ҳақида суҳбатлашишдан катта завқ олардим. У менинг мақола ёзиш ҳақидаги даъватларимни чиройли табассум билан қарши олар, ниҳоят саҳифаларимизга бир қур-икки қур мақолалари билан қатнашди. Ўқувчиларга унинг мақолалари пўрим келди. Шундан кейин жамоатчиликнинг далда ва муҳаббати унинг таланти булоғи кўзларини очиб юборар деб умид қилдик. Аммо Талъат Солиҳовнинг ижод ғилдираги жойидан бошқа силжимасди. У бутун муҳаббат ва эҳтиросларини университетдаги лекцияларига бағишлади.

Талъат Солиҳов нозик, танти, жозибадор фикрловчи зиёли эди. Эҳтимол унинг ҳеч ким билмайдиган ноёб орзу-умидлари бўлгандир. Баъзан у давраларимизда Эркин Воҳидовнинг ғазалларини ҳеч ким кутмаган томондан таҳлил қилар, кутилмаган томондан уларга ёндошар ва ҳатто бир сафар Эркин Воҳидов ғазалларини машҳур француз шоири Бодлернинг “Қабоҳат гуллари” (русча таржимаси “Цветы зла”) китобига кирган сонетлар билан ғоя ва мундарижасини солиштириб қиёсий кутилмаган фикрлар баён қилган эди. Ўшанда кўпларимиз Бодлер қаён, Воҳидов қаён, сонет қаён, ғазал қаён деб ўйлаган эдик. Лекин шоирларнинг темаларнинг очишдаги ёндошувларини аниқлаш, ижодкорликнинг энг муҳим

сирларидан бирини топишга интилишнинг бу намунаси хаёлимизга кутилмаган турткилар берган эди.

Талъат Солиҳовда фикрнинг кутилмаган фавқулодда қирралари тўлиб-тошиб ётар ва дам-бадам баҳодирларнинг қиличи каби ярақлаб кетарди. Аммо меланхолия тобора кучайиб борарди. Ва бир куни у Талъат Солиҳовни кўтариб ўзи билан поёнсиз кўкларга олиб кетти.

Қадрдон дўстлари ва шогирдларига теша тегмаган файзли фикрларнинг ажиб бир дастасигина хотира бўлиб қолди. Шогирдлар уни чин муҳаббат билан эслашади. Эсланган зот албатта иккинчи умри билан ҳаётда яшайди.

**Иброҳим ҒАФУРОВ,
Давлат мукофоти совриндори, атоқли
адиб ва таржимон**

ТАЛЪАТ МУАЛЛИМ

“ТАЛЪАТ” сўзи “юз”, “чехра”, “кўриниш” ва “сиймо” каби маъноларни билдиради. Мана, бир неча кундирки, ана шу калима ҳақида ўйлайман, муаллимимиз – Талъат Солиҳовнинг нурли сиймоларини кўз ўнгимда тиклашга уринаман...

Тошкент давлат дорилфунуни журналистика факультетининг иккинчи курсида ўқишни энди бошлаган кезларимиз эди. “Омадларингиз бор экан”, – деб қолишди олдинги курс талабалари. Сабабини сўрасак: “Талъат аканинг лекцияларини эшитиш бахт-ку!” – дейишди.

Ҳа, биз чет эл адабиёти бўйича Талъат Солиҳовдан таълим олиш бахтига муяссар бўлган эдик.

Кейинчалик Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат...”ида Абу Абдуллоҳ Санжарий деган шайхнинг бир машҳур гапини ўқиганда бирдан Талъат ака кўз ўнгимга келганлар. Мана ўша фикр: “Воизки, тавонгар (яъни бой) анинг мажлисидин муфлис (яъни камбағал) ва муфлис анинг мажлисидин тавонгар чиқмағай, ул воиз эрмас “. Бунинг маъноси шуки, айтган ваъзидан билимдон одам ҳам илми камлигини англаб, билими кам киши эса илман бойиб чиқмаса у воиз эмас! Албатта, воиз – бошқа, дорулфунун муаллими – бошқа. Лекин Талъат ака дарсини зўр воиз каби нотиклик маҳорати билан ўтар эдилар. Бу дарслардан талабаларга бир олам нур юқиши-ку табиий. Бироқ у кишининг олдида ўзини билимдон чоғлаб юрган не-не кимсалар ҳам ўзини билмаслигини сезиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Танаффусда лекция матни варағини алмаштириб кўрсак-да, сезмасдан, очиқ турган саҳифадан бошлаб ўқиб кетаверадиган айрим домлалар ҳам дарс ўтган бизга. Талъат Солиҳов ҳеч қачон аудиторияга қоғоз кўтариб кирмаганлар, олдинги дарсда қаерга

келиб қолганимизни сўраган ҳам эмаслар. Талъат ака учун ҳар бир дарс бир пишиқ-пухта илмий рисоладек эди. Фикр ўша айнан узилиб қолган жойидан равон давом этиб кетаверар эди кейинги куни. Лекин, шунисига қойил қолдимки, домламиз фақат бизгагина дарс ўтмайдилар-ку!

Ким Талъат Солиҳов кўлида ўқиган бўлса, билади – ҳеч ким Ги де Мопассаннинг “Дўндиқ” ҳикоясини у кишидек таҳлил қилиб беролмаса керак. Бу дарснинг ўзи алоҳида бир зўр асар эди! Домламизнинг дарс жараёнидаги ҳолатларини тасвирлаб, Малик Бойматов деган фарғоналик сабақдошимиз бир бадий лавҳа ҳам ёзган эди.

Биз яна бир катта бахтга мушарраф бўлганмиз. 1975-76 ўқув йилида журналистика факультетининг битирувчи курсларига жаҳон санъати тарихи деган янги фан ўқитиладиган бўлди. Ҳеч ким юрак қилиб шу дарсни ўтишга чоғланмабди. Шунда Талъат ака жон деб рози бўлганлар. Биз бунда энди илгари хорижий адабиётни ўқитган Талъат Солиҳовни эмас, тамоман бошқа бир соҳанинг зўр мутахассисини кўрганмиз. Тўғриси, 70-йиллар бир ўзбек адабиётшуносининг жаҳон санъати тарихи бўйича шу қадар кўп нарса билишини, шунчалар кенг маълумотга эгаллигини тасаввурга сиғдириш қийин эди. Ҳозир ҳам бу фанни Талъат акачалик қойиллатиб ўтиб берадиган бошқа ўзбек муаллими борлигига ишонмайман.

Синов ҳам одатдагидан бошқача – ижодий тарзда ўтказилган: домла бизга санъат кўрғазмасига кириб, уч жанрга тегишли беш асарга ихчам тақриз ёзиб келишни топширганлар. Бўлажак журналистлардан кўпчилигимизнинг илк тақриزلаримиз шулар эди, чамамда.

Талъат Солиҳовни кенг жамоатчилик унчалар танимас, балки. Бир куни Талъат аканинг дарсларидан чиқсак, каминага қалам борасида раҳнамолик қилган, ўша пайтда Вобкент тумани газетасининг муҳаррири Саиджон Ражабов кутиб ўтирибдилар.

Домлани сўрадилар.

– Дорилфунунда адабиётдан ўқитадиган энг зўр муаллимлардан бири шу киши, – дедим. Ишонқирамадилар.

– Энг зўр адабиётчиларимизнинг деярли ҳаммаларини ёзганларидан яхши биламиз. Талъат Солиҳовнинг матуботда чиққан нарсалари эсимда йўқ-ку, – дедилар.

Чиндан ҳам, Талъат ака жуда кам ёзар эдилар. Ўйлаб қарасам, у кишининг бирор адабий ё илмий йиғинда сўзлаганларини ҳам кўрмаган эканман. Аммо Талъат Солиҳовдек катта муаллим кам топилади. У киши домлаликни улуг бир бурч билиб, юксак бир маданият даражасидаги масъулият билан тушунар ва бу ақидаларга қатъий амал қилар эдилар. Асосан, дунёни унутиб дарс ўтаётган ва ўзини ҳам унутиб дорилфунун кироатхонасида мутолаа қилаётган Талъат Солиҳов хотирада қолди.

Икки-уч сабақдош дарсдан сўнг кироатхонада китоб ўқишни бошлардик-да, соат ўтар-ўтмас йиғилишиб ҳовлига чиқар, бир мияни шамоллатиб келардик. Ундан ортиғига юрак чидамас, мук тушиб узоқ ўтириш кўникмалари ҳали шаклланмаган эди. Лекин, кўриб турардикки, домламиз Талъат Солиҳов 4-5 соатлаб қимирламай, ҳеч нарсага чалғимай, ҳеч кимга қарамай, китобдан кўз узмай ўқиганлари ўқиган эди. Дарс хонасини зиёга тўлдириб юборадиган бу билим, бу бурро тил, бу ярқироқ фикрлар қанчалар қаттиқ меҳнат билан қўлга кираётганини сезиб-билиб турардик. Устозимизга ҳавасимиз келиб кетарди.

РОСТИ, МУАЛЛИМЛИКнинг нонини Талъат Солиҳовчалик ҳалол қилиб ейиш осон эмас!

Талъат ака дарсда илгари сурган фикрларнинг кўпи биз учун тамоман янгилик эди, иккинчи курс талабаси уларнинг баъзиларини ҳазм қилавермас ҳам эди. Домла адабиётни шундай тушунтирар эдиларки, гарчи бирдан сингмаса ҳам, бу таъсирчан

ва мантикий талқинлар кўнгилда бир умрга мухрланиб қолар эди.

Қайси ёзувчи ё қай бир асар баҳонасида айтилгани эсимда йўқ, аммо мана бу гап умуман адабиётга тааллуқли фикр сифатида қаттиқ ўрнашиб қолган: “Ёзувчи тинмай, умр бўйи дунё чигалликларининг ечимини излайди, ҳаёт муаммолари, инсоният жамияти (формация маъносида тушунманг!) чиркинликлари шу қадарки, одам учун яшаш кони азобдан иборат. Ижодкор инсонни бу азоблардан қандай қутултиришнинг йўлларини ахтарган бўлади. Ҳаёт муаммоларига эса ечим топиш қийин!.. Ҳар қадамда одамлар феъл-атворидаги жирканчиликлар, ҳар ерда инсоний фожиалар... Нима қилиш керак? Демак, ҳаётни тарк этган маъкулмикан? Қандай қилиб? Ўзини ўзи (боринги, қахрамонни) ўлдирсинми? Аммо бу ҳам масаланинг ечими эмас-да. Чунки мақсад ҳаётни яхшилаш эди, ёзувчи (ё қахрамон) ўз жонига қасд қилиб бу дунёни тарк этгани билан ҳаёт ҳаётлигича қолаверади-ку! Адабиёт инсонни ана шундай ўрганиш, Худонинг бу олий мўъжизаси – одам қандай махлуқ эканининг тубига етолмаганидан кейин пайдо бўладиган рухий оташинлик маҳсули”.

Албатта, “комунистик идеалларга содиқ қахрамонлар” руҳида тарбияланган йигирма ёшнинг нари-берисидаги талабалар бу гапларни даб-дурустдан ҳазм қилолмасди. Бундан ташқари, ҳаётнинг аччиқ-чучугини ҳали татиб кўрмаган, орзуларга тўлиб-тошиб турган ёшлар бу дунёда яшашнинг шундай бир ширин ҳаётни ташлаб кетиш даражасидаги муаммолари борлигини тушунолмас эди.

Леонардо да Винчи чизган “Мона Лиза” ёки “Жоконда” номлари билан машҳур аёл сурати ҳақида гап кетяпти-ю, домла бу асар мусаввирнинг онасига буюк меҳри меваси янглиғ яратилгани, онаси ижодкорнинг бу тимсолига тирози аввалиё –

прототип эканини айтиб, биз учун кутилмаган фикрни ўтказдилар: “Ота-онага ўғил ҳам фарзанд, қиз ҳам. Аммо қиз отасини, ўғил онасини кўпроқ яхши кўради. Агар шу туйғу бўлмаса эди, Леонардо да Винчи аёл сиймосини бу даражада юксак санъат асари қилиб ярата олмасмиди”.

Бизда энди-энди кўрилаётган Фрейд таълимотининг маъзи шу тариқа айни ўша шўро фанида қаттиқ қораланиб турган бир замонда талабаларга сингдирила борган. Биз ҳали бунақа теран талқинларга кўникмаган эдик. Бундай тушунтиришлари билан Талъат ака бизга адабиёт ва, умуман, санъат қай бир синф ё партия мафқурасининг қули эмас, инсоннинг инсонга муносабати, шахснинг кишилар ва кишилик жамияти ҳақидаги ўй-хаёли, одамнинг одамни ўрганишидан туғилган фикру ҳис-туйғулари бадиий ифодаси эканини нозик англатишга уринган эдилар. Мана, йиллар ўтиб, аста-секин ўша пурмазмун фикрларнинг моҳиятини фаҳмлай бошладик. Хоҳ шоир, хоҳики ёзувчи, хоҳ журналист, хоҳики адабиётшунос бўлсин – Талъат Солиҳов дарсларини тинглаган собиқ талабалар онгида ҳозир ана шундай ёшлиқда эшитилган фикрларнинг маъзини чақиш жараёни кечаётган бўлиши керак. Чунки домла адабиётни талабалар тасавуридагидан анча кенг бир сирли олам қилиб кўрсата олган эдилар.

Энди ўйласам, Талъат Солиҳовнинг биз билган бошқа ўзбек адабиётчиларига ўхшамаган ўзга бир дунёлари бор эди. Сиёсатга боғланадиган ҳар бир гапни (адабиётнинг сиёсатга боғланмайдиган жойи қолганмиди денг!) етти эмас, етмиш ўлчаб, бир кесиб талабага етказиш умумий мезон бўлган бир турғун замонда Талъат ака бизни ана ўша “ўзга” дунё билан ошно қилишга бел боғлаган эканлар.

1972-73 йиллари айтилганича (афсус, ёзилмаган!) миямизда ўрнашиб қолган мана бу фикрларга диққат қилинг: “Ниманики тушунмасак, нимагаки ақлимиз етмаса, биз (шўро

мафкураси кўзда тутиляпти – С. О.) уни инкор этамиз. Ўрганиш, моҳиятига етишдан кўра инкор этиб кўя қолиш осон: тушунмаймизми, тамом – у бизга ёт! Бошқача бўлиши мумкин эмас. Бу – жаҳолатнинг ўзгинаси!”. Ёки яна: “Адабиёт ҳамиша янгилана боради, янги-янги йўллар излайди. Хоҳ шаклда бўлсин, хоҳики мазмунда. Ғарб адабиётидаги ана шу янгиланиш бизга ёқмайди. “Модернизм” деб ёпишамиз. Яна қанча “-изм-изм”лар ўйлаб топамиз. Аммо билмаймизки, ҳеч бир миллий адабиёт жаҳон сўз санъатидан айри ҳолда яшай олмайди. Биз модернизмни ўлиб-тирилиб танқид қилиш билан оворамиз, лекин сезмаймизки, ўша модернизм деганимиз, рус адабиётини кўя турайлик, ўзимизнинг адабиётга ҳам кириб келяпти. Бизга қолса, сўз санъатининг ана шу табиий ва умумий йўлини тўсиб қўймоқчи бўламиз. Бадиий сўзни ҳам сиёсатнинг қули янглиғ кўрмоқчи бўлганлар ҳар қанча уринмасин, ҳақиқий адабиёт ўз қонунлари асосида ривожланади”.

Сабакдошим – ҳозирда филология фанлари номзоди Зухриддин Исомиддинов билан хорижий адабиётдан имтиҳонга тайёргарлик кўраяпмиз-у, ҳар куни домламиз ҳақида фикрлашамиз. Бу киши ўтган XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярми чет эл (аниқроғи, Ғарб) адабиёти бўйича ўзбек тилида дарслик йўқ эди. Домламизнинг талқинлари бирон тап-тайёр дарслиқдан шундоққина олиб қўйилган фикрлар ҳам эмас эди. Шунинг учун биз кўпроқ талқинларда лекция дафтарига суянар эдик. Дафтаримизни қайта-қайта ўқиб шундай хулосага келган эдикки, бизда айрим олимларнинг китобларидан бирон тузукроқ кўчирма келтириш қийин (чунки одатда китоблардан муаллиф фикрларининг қаймоғи баён этилган парча кўчирма қилиб олинади-да), бироқ Талъат Солиҳов оғзаки дарсининг хоҳлаган жумласи тап-тайёр кўчирма бўла олади.

Устоз ҳақларида шу хотираларни эсладим-у... Қани энди шу гаплар ўзларининг ҳузурларида – домла саксон, етмиш, ҳеч

бўлмаганда олтмиш ёшлари нишонланаётган даврада айтилса эди...

Талъат аканинг вафотларидан атиги уч кун олдин Навоийнинг “Лисон ут-тайр”и ҳақидаги рисола ни тугаллаб, тақриз учун қўлёзмани дорилфунунга – профессор Умарали Норматовга берган эдим. Китобча босилиб чиқса, унинг дастлабки нусхаларидан бирини Талъат акага тақдим қилмоқчи эдим. Унда, жумладан, мана бундай сўзлар ёзилган: “Муаллимимиз – хорижий адабиётнинг биздаги ўткир билимдонларидан, Тошкент давлат дорилфунунининг доценти Талъат Солиҳовнинг дарсда кўп такрорлайдиган: “Ҳар бир давр буюк сўз санъаткорлари ижодига ўз нуқтаи назаридан туриб ёндошади ва унинг асарларидан ўзига керакли хулосалар излайди ва топади ҳам”, – кабилидаги фикрини иккинчи курс талабаси сифатида, рост, унчалар тушунмаган, аниқроғи, ҳазм қила олмаган эдим. ”И-е, асар матни ўзгармас бўлса-ю, ҳар бир замон уни ўзича талқин этаверса, ҳақиқат қаёқда қолади?!” – деб ўйлаганман. Ҳолбуки, буюк санъаткорлар ижоди ҳаёт ҳақиқати янглиғ чексиз мулоҳазаю мушоҳадага, интилишу изланишларга имкон берадиган сирли бир дунё бўлар экан... Афсус, энди бу парчадаги устоз номи шарифлари олдидан оламдаги энг оғир калималардан – “марҳум” деган сўзни кўшиб кўйиш қанчалар қийин...

ТАЛЪАТ АКА ИЛМ ОДАМИ УЧУН айни қиёмга келадиган бир пайтда – эллик саккиз ёшда оламдан ўтдилар. Нисбатан ёш кетдилар. Бироқ умрни йиллар билан ўлчагандагина шундай туюлади. Маънавий маънода эса домла катта ҳаёт кечирдилар. Биз шогирдлар ўзимизга шу тариқа таскин берамизки, иншооллҳ, устозимиз минг-минг талаба кўнглига ёққан маърифат чироқлари ҳали кўп йиллар миллат маданияти кошонасини ёритгай, чироқлардан чироқчалар нур эмгай, у киши эккан ниҳоллар тагин қанча-қанча мева бергай.

БИР МИЛЛИЙ ЗИЁЛИНИНГ УМРИ ШУДИР-ДА...

Султонмурод ОЛИМ
филология фанлари номзоди

БЕМИННАТ МУҲАББАТ

1992 йил апрелининг ўрталари. Жаҳон адабиётига дахлдор туғилган бир саволга жавоб истаб Талъат ака ёлғиз яшаётган уйга қўнғироқ қилдим. Жавоб бўлмади. Икки-уч қайта, уч-тўрт кун яна, яна телефон рақамини тердим. Жавоб йўқ. Орада ой охирлади. ТошДУ филология факультети чет эл адабиёти кафедрасидан, “Талъат Рустамович уч-тўрт кундан буён кўринмадилар” деган жавоб эшитдим. Ойнинг йигирма тўққизи, асрдан кейин хабар келди – Талъат ака вафот этибдилар...

Жанозага тумонат одам йиғилди, раҳматли домламиз ҳақида армонли сўзлар айтилди. Шу тариқа яна бир билимдон, ориф ўзбекни одатланганимиздек кечиккан ва бефойда пушаймонлар билан тупроққа қўйдик.

Талъат ака ҳақида нафақат салбий, ҳатто бундайроқ фикр айтган одамни учратмаганман. “Ажойиб домла”, “Яхши инсон”, “Зукко олим” – ҳоказо ва ҳоказо. Аммо “ажойиб” ёки “яхши” тушунчалари ҳам бениҳоя кенг. Уларни истаганча талқин этиш мумкин. Хусусан, Талъат аканинг яхшилигию, закийлигию, беозорлиги биз, яъни шу замонда, шу ҳою-ҳаваслар, орзу-умидлар орасида яшаб юрган одамлар тушунганидан мутлақо ўзгача эди. Устоз умр бўйи адабиёт, адабиёт бўлганида ҳам КАТТА АДАБИЁТ дунёсида яшадилар. Ётганда ҳам, турганда ҳам, юрганда ҳам у киши ўзлари севган асар қахрамонлари оламига ғарқ бўлиб – **ўша ёқда** яшар эдилар.

“Талъат ака менинг энг ақлли дўстларимдан бири эди, – деб ёзганди Миллий университетимизнинг собиқ муаллими, таниқли тилшунос олим Хайрулла Исматуллаев, АҚШдан йўллаган хатида, – бошқа мутахассислардан бир аср олдинда эди у киши!

Талъат ака гарчи совет тузумида яшаган бўлса-да, хаёлан у бошка хур тузумда эди”...

Кўчада, хийла наридан кўринадилар: ўрта бўй, ихчам, қорамағиз, куюк мошкичири соч елкага тушган, йирик ойнакли кўзойнак, бармоқлар орасида сигарет. Манглайда тарам-тарам из яноқ суяги билан даҳанни туташтирган ботиқ бир йўл ажин, бўйин терисига хуруж қилган ажинлар. Билмаган-нетмаган одам шундай қиёфадаги таниш-билишга-да кўнгил тортиб мурожаат этиши қийин. Эҳтимол, ўзгаларни ўзидан нарироқ тутиш учун тангрим ато этган зирх эди бу қиёфа?.. Негаки, Талъат ака **ўша ёқда** – адабий ўйлар оламида хотиржам яшамоғи учун беминнат хизман қилар эди бу қиёфа. Устознинг қадам олишлари, қўлларини ёнбошга босганча ҳаракатлантирмай юришлари, айниқса, ерга озор етмасин дегандек қадамни ниҳоятда енгил ва авайлаб қўйишлари бу ИНСОНнинг нақадар беозорлигидан... ичида бир дунё гап борлигидан далолат бериб турарди.

Узоқдан мўлжални олиб, ниҳоят юзма-юз келасиз (домланинг ўйларини бузмаслик фикрида неча бор индамай-нетмай ўтиб кетганман), саломлашасиз. Қандайдир бир сония устознинг юз қиёфасида тараддуд аломатини илғайсиз – бир лаҳза, сўнг ҳозиргина ўйчан, бир оз тунд қиёфа шундайин ёришиб кетади-ки!.. Гўё ушбу лаҳзада сизни учратиш-кўриш у кишининг асрий орзусидек, нукул сизни орзиқиб кутгандек!.. Қорамағиздан келган юзида табассум, жилмайиш.

Тараддуд сониялари Талъат устозни **ўша ёқдан бу ёққа** олиб чиқади.

– Уйлар тинчми, соғлиқлар?..

Домланинг ҳол-аҳвол сўраши бундан нарига ўтмасди, шу саволлар ҳам беихтиёр берилар эди чамамда. Ихтиёрсиз хатти-ҳаракатлар, гап-сўзлар замирида ҳам катта мантиқлар бўлишидан келиб чиқсак, Устознинг ушбу икки саволи остида бир инсон тақдири, қисмати пинҳон эди... Талъат ака учун

уйнинг, хонадоннинг тинчлиги-хотиржамлиги инсоннинг саломатлигидан-да муҳимроқ эди. Бироқ, назаримда, домлани беихтиёр берилган шу икки саволнинг жавоби кўпда қизиқтирмаётгандек туюлар эди. Ахир мутлақ тинч-тотув оила, мутлақ соғлом одам борми дунёда?! Сўрашамиз-хўшлашамиз, бир-бировимизнинг жонимизга ора кираётгандек бўламиз, лекин ўз тақдири, ўз қисмати олдида ҳар ким ўзи ёлғиз! Ёр-дўстларни, қариндош-уруғни, таниш-билишни хабарлаб хашар уюштириш, чунончи, лўмбоз босиш, тўй ўтказиш табиий, аммо дунёнинг лашкарини қалқон қилганинда ҳам қисматнинг рўпарасида ёлғизсан, ёлғиз!

Ушбу мавзуда неча бор оғиз очмоққа шайланганман, лекин Кафкани, Маркесни, Оэни, уларга қушиб мен билмаган-эшитмаган шу тоифадаги адиблару донишмандлар фалсафасини сув қилиб ичган одамга нима деб ақл ўргатиш мумкин?! Ақл ўргатиш эмас, ҳар қандай одам Афлотун мақомига кўтарилиб кетган тақдирда ҳам руҳий мададга, бир илиқ сўзга мухтож, зеро, гап кўзғаш-дардлашиш, ҳасратлашиш ортиқлик қилмас эди. Бундай десам, ҳасрат, гина-кудурат, зорланиш-инграниш, ғийбат вақтинча кўнгил бўшатишга хизмат қилса-қилар, вақт-бевақт “Талъат ака бир ҳасрат қилсалар эди, анча енгил тортар эдилар-да!” деган хаёлга ҳам борганман, бироқ у кишидан бизнинг тасаввуримиздаги ҳасрат-надомат қабилида бир оғиз ҳам сўз эшитмаганман. Чунки ҳар бир учрашув қисқа ва беихтиёр салом-алиқдан сўнг муқаррар адабиёт ҳақидаги суҳбатга айланар эди.

Талъат муаллим адабиётнинг ичида яшар эди, ҳаёт у киши учун адабиётда эди, ўттиз йилдан зиёд бўлғуси адабиётчиларга, бўлғуси журналистларга чет эл адабиётидан маъруза қилган бўлсалар, маърузалар маъруза эмас, Талъат ака ўзи танҳо яшайдиган паноҳ, кўним топадиган сирларга бой ва мухташам бошпана эди. Янглиш бўлса ҳам айтай, Талъат устоз талабаларга

янгилик, билим беришдан кўра ўзи яшайдиган ўша бошпана дунёсига бўлган хайратларини изҳор этиш имкониятидан фойдаланиб, берилиб, ўзини- ўзлигини унутиб маъруза ўқир эдилар. Маърузалар Талъат устознинг изҳори дилига айланиб кетарди. Ручканинг учини остки лабга, гоҳо даҳан чуқурчасига босганча соатлаб маъруза қилиши мумкин эди домла. Ўйчан нигоҳ, маъюс чехра, вазнсиздек кўринадиган бу тана, бу вужудни тутиб турган хаёл, тасаввур, хотира, меҳр-муҳаббат, тафаккурнинг беқиёслиги тингловчиларни беихтиёр ўзига қаттиқ ром этарди.

Талъат устознинг маърузалари тингловчиларни **бу ёқдан ўша ёққа** ғойибона олиб кириб кетар, адабиёт олаmidан, ўша томон гўзалликларидан бир бора баҳра олган одам қалбида умрбод кўмсаш, ишташ ғунча отар эди! Энг мураккаб, ҳазми оғир асарларни икки оғиз изоҳда, заррача эҳтиросларсиз лўнда қилиб тушунтириш борасида Устозга тенг келадиган мутахассисни учратмаганман. Маъруза онлари Талъат ака ҳаётининг энг масрур дамлари эди! Жаҳон адабиётининг сара асарлари мавзусидаги маъруза Талъат аканинг меърожи эди!

Ўша меърож қадар юксала олган ИНСОНнинг маъруза тугагач, яна **бу ёққа** қайтиши нақадар укубатли кечганини сўраб-суриштиришнинг энди иложи йўқ...

– Шунча гапларни қаторлаштириб ёзиб ташласангиз-чи! – деб қистовга

олаверардим домлани. Устоз фақат ўзларига ярашган ниҳоятда мулойим ва сирли жилмайиш билан жавоб қайтарар, баъзан, ”Жуда кўп ёзаман, ёзаяпман”, деб кўяр эдилар.

Қатта сўз санъатига меҳр қўйган талабалар Талъат аканинг изидан

қолишмас эди, домла адабиётни кенгрок, бойрок, чуқуррок тушунадиган ўзбек зиёлилари кўпайиб бораётганини севиниб айтдилар бир куни.

– Жойс, Пруст, Камю, Кафкани бизнинг китобхонлар қачон қўлма-қўл

қилиб ўқир экан? – деб сўрадим.

– Уларни ўз юртларида ҳам кенг омма ўқимайди, ҳатто шундай ёзувчилар

борлигини унутиб юборишади ҳам. Фақат жамият ҳаётида шундай мушоҳадали ёзувчиларга вақти-вақти билан эҳтиёж туғилади, шунда сен айтган ёзувчилар оғизга тушади, бир муддат қўлма-қўл бўлади.

– Шунга ўхшаш эҳтиёж нега бизнинг жамиятимизда сезилмайди?

– Эҳтиёж сезилиши учун эҳтиёжни англаб етадиган одамлар керак.

Тушуняпсанми, эҳтиёжнинг эҳтиёж эканлигини тушуниб етмоқ зарур.

– Сиз назарда тутган тушуниб етмоқликни тарбиялаш миллий адабиёт зиммасига ҳам тушадими?

– Бўлмасам-чи!

– У ҳолда бизда...

– Бизда аҳвол ёмон эмас... – домла шундай деб бир зум ўйга чўмдилар-да, давом эттирдилар: – Темурни ўқигансан-ку, Пўлатовни. Биргина ёзувчининг ижоди бутун бир халқ адабиётининг мавқеини белгилаб туриши мумкин.

– Темур Пўлат асарларини ўқишмайди-да.

– Ўқишади. Мен ўзимча, ўзбеклар орасида унинг асарларини 1990 йилларга бориб ўқий бошлашса керак, деб тахмин қилгандим – янглишган эканман, мўлжалимдан беш-етти йил бурун талабалар орасида унинг ижодига қизиқувчилар кўпайгани сезилди.

– Темур аканинг асарларида миллий руҳнинг йўқлигидан нолишади.

– “Мулк” – соф ўзбекона асар! Миллий руҳ бу қадар

улуғланган асарларимиз жуда кам.

– Адабиётни ибтидоий тушуниш, ҳаётни жўн ва даққи андозаларда тасвирлаш жонга тегди-да, Талъат ака!

– Бундай дейишга ҳаққинг йўқ, адабиёт бадиий тафаккурнинг маҳсули. Ҳикоями, қиссами, романми – ёзилаётган, нашр этилаётган экан, уларнинг бари бадиий тафаккуримиз меваси. Бу сенинг ё менинг ихтиёримдан ташқарида. Қолаверса, синчиклаб ўқигин, “Улуғбек ҳазинаси”да, “Юлдузли тунлар”да, “Тошкентликлар”да катта адабиёт аломатларини топиш мумкин. Фақат уларни аниқлаб, ўқувчилар кўзига кўрсата билиш керак.

– Қодирийда, айниқса Чўлпонда ҳам кўп бундай аломатлар.

– Чўлпон Оврупони кўп ўқиган!

Талъат акани фақат жаҳон адабиётининг билимдони деб янглишган эканман. У кишининг жаҳон мусиқа тарихи, маданияти, ривожланиш-тарқалиш қонуниятлари, рок-музыка моҳиятидаги умуминсоний жиҳатлар ва оммалашиш омиллари мавзусидаги суҳбатларини тинглаб ҳайратга тушганман. Кобул дорилфунунида ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан Навоий ва Бобур ижодидан соатлаб маърузалар қилганларини, магнит тасмасига муҳрланган маърузалари афғон зиёлилари орасида қўлма-қўл бўлганини эшитиб, яна бир бор ҳайратландим.

– Кафканинг “Қалъа”сини тушунтириб беринг. “Иностранка”даги сўнгсўзни ўқиб хафсалам пир бўлди, – дедим бир куни.

– У сўнгсўзни ўқима, чалғитади.

– “Улисс”га сира тишим ўтмаяпти.

Талъат акнинг чехрасини майин табассум ёриштириб юборди.

– Ўқийвер, дам-бадам ўқигин, – дедилар домла жилмайиб. – Романни яхлит идрок этиш оғир, аввалига парча-парчаларини илғаб олсанг ҳам катта бахт!

– Шу ҳақда “Ёш куч”га бир нарса ёзиб беринг.

– Хў-ў!.. “Улисс” ҳақида ёзиш... Ёзса бўлади, фақат бунинг учун узо-оқ хотиржамлик керак, хотиржамлик...

БОҚИЙ ДУНЁДА СИЗНИ асл хотиржамликдан қисмасин дея, Яратгандан сўрайин, Устоз! Талъат Рустам ўғлидек ориф ва хокисор бандангдан раҳматингни дариг тутма, Худойим. Ўтган асрда яшаган Н. Чернишевскийдан Талъат устозга берилган таърифни кўчириб ёзишга ижозат эт: “ У фақат ўқирди ва ёзарди – ундан бошқа ҳеч нарса қилмас эди, ҳатто бирон тузукрок мансаб эгаси бўлишга ҳам ҳаракат қилмади, ҳатто ўз ҳаётини таъминлаш, шуҳрат қозониш учун ҳам ҳаракат қилмади... у ҳеч кимдан табрик сўзи эшитмади, унга ҳеч ким далда бермади, унга жуда содиқ бўлган бир неча кишиларгина унинг ўткир ақлига, олижаноб қалбига қойил бўлди... У шуҳрат ҳам қозонмади, лекин у туфайли минг-минглаб киши одам бўлиб қолди. У бутун бир авлодни тарбиялаб етиштирди. Кўп кишиларнинг номини у тилга олганлиги туфайлиёқ улар шуҳратли одамлар бўлиб қолдилар, бошқа кўп кишилар эса унинг бир-икки фикрини тушуниб олганликлари учунгина ном чиқардилар...”

**Хуршид ДЎСТМУҲАММАД,
адиб ва олим**

“СИЗЛАР ЭШИТАЯПСИЗЛАР-КУ, БЎЛАДИ-ДА”

Тақдир тақозоси билан адабиёт ва санъат илмини қисмат билиб, шу кўйда яшаб ўтган йилларим давомида кўп азиз инсонлар билан учрашдим- танишдим, муносабатга киришдим, дўст тутиндим, яқинлашдим. Ўйлаб қарасам, XX аср ўзбек адабиётшунослиги намояндаларининг катта ва ўрта авлодга мансуб, ўзимдан катта ва тенгқур-замондош бўлган жуда кўп захматкашлари билан турли тарзда мулоқотларда бўлдим, умрим давомида улардан кўп нарсаларни ўргандим. Тақдир каминани Ғулом Каримов, Субутой Долимов, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов, Лазиз Қаюмов, Солиҳ Қосимов каби катта устоз олимлар билан ҳамсуҳбат бўлиш бахтини насиб этди. Шариф Юсупов, Наим Каримов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Абдуғафур Расулов, Анвар Ҳожааҳмедов, Бегали Қосимов, Улуғбек Долимов, Омонулла Мадаев, Бахтиёр Назаров, Нўъмон Раҳимжонов, Иброҳим Ҳаққулов ва яна ўнлаб бошқа номдор адабиётшунослар билан давраларда ўлтириш, озми-кўпми хизматларини қилиш имкониятини берди. Уларни устоз санаб, илми маърифатининг мухлиси бўлиб, адабиётшуносликнинг кўп қизиқ дунёларига кирдим. Ҳеч шубҳасиз, улар бари юксак ҳурматга муносиб инсонлар. Лекин мен билган, яқиндан таниган, мулоқотларидан ҳар сафар ҳайрат ва ошуфтахонлик туйган олим ва муаллимлар орасида бир зот борки, бу инсонни укалик муҳаббати билан суйиб, ҳар сафар эсласам, армон билан куйиб, ҳаяжонланиб тилга оладиган кадрдоним – Талъат ака Солиҳов эди.

Кўринишидан жиккаккина, кўпинча сочу қошлари ўсиб

юз қиёфасини қоплаб қўядиган, кўзларида катта кўзойнак билан ортиқча сас чиқармай ниҳоятда камсуқумлик билан умргузаронлик қиладиган бу одамни яқиндан билмаган киши назар-писанд ҳам қилавермаслиги мумкин эди. Дунёга келиб умри давомида бирор марта иддао қилмаган одам бормикин деб сўрасалар, мен ҳеч иккиланмай Талъат ака Солиҳов номини тилга олган бўлардим. Ваҳоланки, Талъат ака Солиҳов анча гуриллаган пайтларда ТошДУ (Миллий университет)нинг филология факультети декани, жуда узоқ йиллар чет эл адабиёти кафедрасининг мудирини бўлиб ишлаган, кейинроқ Афғонистонда машъум шўровий инқилоблар бўлган даврларда Кобул университетида профессорлик қилган, рутбаси анчагина баланд олим ва педагоглардан эди. Аммо ана шу нуфуз ва даражатлардан бирор марта ўзига шахсий манфаат истаб фойдаланганлигини кўрган ё эшитган эмасман. Унинг оиласи ва маиший ҳаёти, фарзандлари ва уларнинг тақдири ҳақида ҳам тўлақонли тушунчага эга бўлмай туриб, Талъат Солиҳов домлани ака билганман. Назаримда, Талъат аканинг сочидан тирноғигача, емишию турмушигача – барча-барчаси адабиётдан иборат эди. Ўтган асрнинг 80-йиллари филология факультетининг кечки бўлимига дарсга келаётсам университет ҳовлисида домла билан учрашиб қолдим. Ўша пайтлар университетдан чиқаверишда, ҳовлининг бир четида, устига ширин ун сепиладиган, бармоқдай-бармоқдай ширин кулча чиқариб берадиган хорижликларнинг бир аппарати ўрнатилган эди. Арзонгина, йўл-йўлакай еб кетишга мўлжалланган шу кулчалардан 200-300 грамм атрофида ҳарид қилиб, кичкинагина пакетчага солдириб турганининг устидан чикдим. Ана шу эрмак-егуликнинг пулини бериб, менга ҳам тотинишни таклиф қилди. Кулиб, “Кечки таомгача ошқозонни алдаб бормоқчи бўлибсиз-да” дея ҳазиллашдим. “Тушки таом ҳам, кечки таом ҳам – ҳаммаси шу, ошқозонни алдаб туришга бўлади-да” деб

табассум қилди. “Ҳазиллашаяпсизми?” дея сўраган саволимга “Бу жуда қулай, кўчада ҳам, уйда ҳам эрмак қилиб, тотиниб, ўқиётган нарсангдан узилмай, бемалол мутолаангни давом эттирсанг бўлади. Бундан ортиғи нимага керак” деб тасодифий учрашувимизни фойдалироқ мавзуга буриб, ҳозирда нималар ўқиётганим билан қизиқди. Билишимча, бу пайтларда Талъат ака Чорсуга етаверишдаги тўққиз қаватли уйда бир ўзи яшар, ҳеч кимга малоллик келтирмай, ҳеч бир кимсага борлигини билдирмай, ниҳоятда кичик кўнгиллик билан умргузаронлик қилар эди. Аммо унинг тафаккур олами, қалби, тушунчалари, билим қамрови ҳаёт тарзининг, маиший турмушининг тамомила акси эди десам муболаға бўлмас.

Талъат Солиҳов мен таниган адабиётшунослар ичида жаҳон адабиёти (энг қадимги даврлардан то XX асрнинг охирларигача) ҳақидаги билимлари ва мушоҳадалари билан алоҳида, энг олий даражаларни эгаллаган олим, педагог, мутафаккир инсон эди. Талъат акадан катта олимликка шаҳодат бўлгувчи ўнлаб китоблар, рисоалар, мақолалар мерос қолгани йўқ. Янглишмасам, ҳатто бирорта китоблари ҳам чоп этилмаган эди. Шуларга қарамай, Талъат акани том маънода олим дейишга ҳақлимиз. Воқеан, унинг илми ўқиган маърузаларида, педагогик истеъдодида ўзининг тўлиқ ифодасини топган эди. Талъат муаллимнинг ҳар бир маърузаси жаҳон адабиётининг у ё бу масаласи ёки бирор улғ сиймоси ҳақидаги тадқиқот маърузалари эди. Тадқиқот бўлганда ҳам теша тегмаган, ниҳоятда оҳорли фикр-қарашлар билан эшитгувчи ақлини шошириб кўядиган тадқиқот маърузалар эди. Жаҳон адабиётида реализм ҳақида сўз юритар экан, реаллик билан бадиий реализм тушунчасини бир-бири билан қориштириб юборадиган ҳолатларни бутун моҳияти билан очиб берар, адабиёт ва санъатдаги реализм тушунчасини ўз даври учун буткул ноанъанавий усулда талқин этарди. Талъат муаллимнинг

маърузаларидан бир неча сана ўтиб, мен бу ҳақда рус адабиётшуноси Борис Сучковнинг Иттифоқ давлат мукофотига сазовор бўлган “Судьбы реализми” деган катта монографиясида Солиҳов қарашларига яқин нуқтаи назарни кўрдим. Бу ҳақда Талъат акага айтганимда, домла реализм ҳақидаги қарашларини Сучковнинг бу тадқиқотларидан анча-мунча аввал ўзларининг маърузаларида илгари сурганликларини айтиб, исботлаб бердилар. Очиги, шунда илк бор афсусландимки, агар Талъат домла ўз қарашларини тўла илмий далилланган ҳолда маърузаларидагина айтиш билан чекланмай, ёзиб, мақола, рисола, монография ҳолатида эълон қилганларида кейинчалик илмга “Сучков назарияси” бўлиб кирган ҳодиса Талъат Солиҳов номи билан аталиши мумкин эди. Ана шуларни ўйлаб, ҳар сафар Талъат аканинг росмана тадқиқот характеридаги маърузаларини тинглаганимда, нега шуларни қоғозга туширмайсиз деб афсусланиб қолардим. Домла эса мийиғида кулиб, “Сизлар эшитаяпсизлар-ку, бўлади-да шу” дея мийиғида кулиб кўярдилар. Бундай кичик диалоглар мендан ташқари Талъат ака маърузаларини тинглаган барчада ҳам бўлганини кейин кўп бора эшитдим. Афсуски, булар бари армон бўлиб қолди.

Акамизга сифат бериб, тадқиқот-маърузалари борасида сўз кетар экан, бу маърузаларнинг ифода этилишини четдан кузатган бегона одам сира гапимга қўшилмаслиги мумкин. Бунинг сабаби у маърузаларини баланд минбарларда ёрқин тембрлардаги товуш товланишлари билан ирод этмагани, риторик бўёқлар билан бўямагани туфайлидан бўлса керак. Агар эллик кишилик аудитория йиғилган бўлса, шулардан уч ё тўрттасигина Солиҳов маърузаларига сомеъ бўларди. Сомеъгина эмас, ҳаридору талабгор бўлар эди. Чунки бу маърузаларда ташқи жимжимадан кўра, мавзу белгиланган ҳодисанинг моҳиятини англаш, бор ички қатламларини инкишоф этиш хусусияти устувор эди. Астагина олдидаги бир-иккита столдан

нарига ўтмайдиган сокин овоз билан баён этиларди бу тадқиқот-маърузалари. Жонини қулоқ қилиб эшитган одамгина, бир ярим соатлик маърузадан адабиётшуносликка оид ниҳоятда кучли бир неча китоб ўқиб чиққандек бўларди. Нафақат бу, сомеъ тўлиқиб, ҳаприқиб, ҳайратларга чўлғаниб қоларди бу маърузалардан.

Камина Талъат муаллимнинг тўртта маърузасини тўртта ниҳоятда кучли монография ўқигандек таассуротда эслаб юраман. Биринчиси, юқорида тилга олганим реализм ҳақидаги маъруза; иккинчиси, Ги де Мопассаннинг “Дўндиқ” ҳикояси ҳақидаги маъруза; учинчиси, натурализм ва Эмил Золянинг “Ругон-маккарлар” ҳақидаги романлар туркуми хусусида ўқилган тадқиқот маъруза; тўртинчиси, Томас Маннинг “Будденброклар” романи ҳақидаги маърузалари. Булардан ташқари, Жек Лондон, Хеменгуэй, Ремарк, Жойс ҳақида ҳам маърузаларини эшитганман. Умуман, қарийб икки йил давомида ҳафта сари эшитиб борган маърузаларим адабиёт ва адабиётшунослик ҳақидаги тасаввурларимда инқилоб ясаган десам муболаға эмас.

“Дўндиқ” – у қадар катта бўлмаган ҳикоя ҳақида бир ярим соат давомида Талъат ака шу қадар мушоҳадаларини баён қилдики, асосий ғоявий йўналиш билан бир қаторда, ҳикоядаги ҳар бир катта-кичик бадиий деталнинг маъно-мазмунини таҳлил қилиб, жамиятнинг манаман деган киборлари бир оддий фоҳишадан нафақат маънавий тубан эканликларини кўрсатиб берди. Маърузадан кейин ҳикояни бошқатдан ўқиб, бутунлай бошқа таассурот олиб, ҳали ҳануз француз ҳикоячилигининг энг мумтоз намуналаридан эканлигини эътироф этиб юраман. Ёки Томас Маннинг “Будденброклар” романини Ойбек домланинг “Қутлуғ қон” романи билан қиёслаб, шундай умумият кашф этдики, ҳеч шубҳасиз, Ойбекни Томас Маннлар қаторида кўрадиган илмий тушунча пайдо қилди одамда. XIX асрнинг охирларида шу даврнинг тажассуми ўлароқ яратилган Томас

Манн романида савдогарлардан иборат бир оиланинг тўрт авлоди таназзули ҳақида ҳикоя қилинар экан, “Қутлуғ қон”даги Мирза Каримбой оиласининг шаклланиши ва таназзулигача бўлган жараёнини ҳам қиёс қилади. Бу ҳар иккала тужжорлар хонадонининг ҳалокатида маънавий ақидаларнинг емирилиб бориши ҳалокатнинг бош сабаби эканлигига аҳамият қилади. Лекин Ойбек романи мафкура тазйиқи туфайли муаллифни бироз чекланишга мажбур этмаганида, у ҳам “Будденброклар” каби оилавий сага, янада кенг қатламли эпопеяга айланиши мумкин эканлигини исботлаб берган эди. Хуллас, Талъат ака жаҳон адабиёти билан бир қаторда ўзбек адабиёти ҳодисаларига ҳам бефарқ бўлмасликни, уларнинг мумтоз намуналарини қиёсий типологик планда ўрганиш фикрини илгари сурган эди. Ўзидан бирор китоб қолдирмаган Талъат муаллим тадқиқот-маърузалари билан адабиётшунослигимизда ниҳоятда бўлик из қолдирадиган ўнлаб монографиялар яратиб кетгандек таассурот қолдириб кетди. У узоқ яшамади. Ниҳоятда ёқимсиз, эслаганинда қалбингни титратадиган кимсасиз ўлим топди. Афсуски, биз – хурматдан кўра кўпроқ уни укалик мухаббати билан суйган шогирдлари оқибат кўрсата олмадик. Ўлимидан кейин сақлаб эълон қилмаганимиз қанчадан-қанча тадқиқот-маърузалари ҳақида шунчаки гурунглар қилиб юрдик. Бу гурунгларнинг бошидан-охиригача руҳияти таассуф билан йўғрилган. Ажабмаски, шу таассуфларимиз кўпчиликка керак хулосалар чиқариш учун туртки бўлса. Дунёда бир ёниб ўчган шуъла мисол ўтган одам бугун қалбимизда шунчалар армон туйғусини уйғотади. Шуларнинг барчасидан сабоқланиб яшашга бурчлимиз. Устознинг охиратлари обод бўлсин.

**Шухрат РИЗАЕВ,
“Жаҳон адабиёти” журналининг бош
муҳаррири, драматург, адабиётшунос**

ЯНГИ ИЗЛАНИШЛАР АВВАЛИДА

Фикрламайдиган инсон гиёҳ битмайдиган шўрхок ер сингари кўзга ботади. Зеро, тафаккур тирикчиликдан аввал тириклик демакдир. У – тунда улкан ўрмон қаърида адашиб юрган инсон кўлида ёнаётган маёқ. Киши гулхан воситасида умрининг сўнггига қадар турли хавф-хатардан сақланиши, егулик пишириб ейиши, ниҳоят, йўл топиб юриши мумкин. Бироқ машъала кишининг ўрмондан эсон-омон чиқиб олишига тўла кафолат бермайди. Чунки ўрмон чиндан ҳам дарахтлар йиғиндисидан иборат жой эмас, балки инсоннинг қалби, сиру асрори, қисмати бўлиб, бу ерда унинг пешона ёзуғи ҳам иштирок этади.

Одамни билмай туриб оламни билмоқчи бўлган олимнинг ҳолига вой! Дунёни англашдан келадиган завқ ва ҳайрат инсон кўнглини тушунишдан туғиладиган шавқу хаяжон олдида ҳеч! Аслида, дунёни билиш инсонни билишдан келади. Инсон бошқа бировга қарши эмас, балки ўзи билан ўзи курашиш зарурлигини англаб етган кундан эътиборан унинг ҳақиқий ҳаёти бошланади. Чунки коинотдаги энг улуғ жанггоҳ – кўнгил. Бошқаси ўзликдан узоқлашиш, бегоналашишга қараб кетиб қолади.

Жарлик томон шиддат билан кетаётган ғофиллар тўдасига мудҳиш ҳалокатдан тинмай сўзлаб, йўлдан зудлик билан қайтишлари зарурлигини уқтира-уқтира ҳолдан тойган, бироқ натижа чиқавермагач, ўзи ҳам улар билан кетишга мажбур бўлган, шунда-да ҳақиқатни лаҳза сайин қайтара-қайтара тубсизлик сари оёқ судраб бораётган донишмандга ўхшатаман мен уни. Сон-саноксиз ёғий кўшинлари қаршисида ҳадиксиз жилмайиб турган жангчи ҳам – у. Аслида, домла Талъат ака Солиҳов ўта ҳокисор бўлиб, бировнинг қаршисига чиқиб

ошкора олишишдан йироқ бир зот эди. Бироқ, айти пайтда, у жангчи ҳам эди-да! Талъат аканинг илму маърифати, зиёси, тафаккури ва инсоний қиёфаси унинг жанг қуроллари ҳисобланарди. Жангоҳ унинг кўнгли, ботини. Қаршисида турган душман эса жаҳолат, кин, адоват, ёвузлик, қоқоқлик, дангасалик, қўйингки, инсон камолоти йўлидаги жамики тубан иллатлар.

Инсон фитратида бир пайтнинг ўзида ҳам эзгулик, ҳам ёвузлик баробар яшайди. Улар гўё бир нарсанинг икки томонига ўхшайди. Адабиётнинг ибтидоси ҳам шунда: адабиёт инсон кўнглига очилган дарча. Домла бутун умр ана шу дарча олдидан кетмаган, кетолмаган изтироб қулларидан эди. У адабиётни “Оламга нисбатан олам яратиш” деб биларди. Назаримда, бу қараш инсоннинг яратувчилик ишқи билан боғлиқ. Тасаввуф алломаларида киши Оллоҳнинг сифатларини қайтариб бергандагина комилликка эришади, деган фикр бор. Яратиш банданинг иши эмас, балки Холиқники. Аммо яралмиш табиатан барибир ўз хожасига эргашади, унинг васфлари ила безанмоқчи бўлади. “Оламга нисбатан олам яратиш” ҳам, ажабмаски, қайсидир маънода Яратганга тақлид бўлса. Лекин бу оламнинг қуруқ нусхаси эмас, балки, домла айтмоқчи, модели, оламнинг ўзи эмас, балки гўё худди ўзи. Домла бадий асар қаҳрамонларини ҳаёт, ҳаёлни эса реаллик деб қабул қилар ва ана шу воқелик кенгликларида, ўз қаҳрамонлари даврасида яшарди.

“Биз ҳали тухумни ёриб чиқмаганмиз. Биз ўз қобиғимиз ичидан чиқа олайлик” деган фикр ҳам домлага тегишли. Бу, аввало, умуман инсон ҳақида, унинг ўзлиги, ўз фожеасини англаши ва уни енгиб ўтиши зарурлиги ҳақида, қолаверса, миллат, жумладан, ўзбек миллати тўғрисида. Йўқса, у “Ўз нонимиздан бир бурдасини берганга қуллуқ қиладиган халқ вакили бўлишдан мен ор қиламан!” демасди. Биласизми, айнан мана шундай фикрларида у ҳақиқий жангчига айланарди. Тўғрида, ҳар бир замоннинг ўз жанги, ўз жанг усуллари ва ўз

жангчилари бўлади. Бугун дунёда ақллар жанги кетаяпти. Бу жангга совут кийиб, найза билан кириб бориш жангни у бошланмасдан олдиноқ бой бериш билан баробар. Қўлга қурол олмасдан масалани ўзаро фойдали ҳал қилиш бугунги жанг талабларидан биридир. Шунинг учун ҳам домла тафаккур дангасалигидан бот-бот гап очарди. “Бизнинг жисмимиз эмас, тафаккуримиз дангаса” дер ва ёшларни фикрлашга ундарди.

Ҳар қандай инсон эмас, балки изтироб чекаётган инсон гўзал. Чунки дард покловчи неъмат. Азобланаркан, киши гуноҳ қилмайди, қилолмайди. аксинча, атрофни унутиб ўзи ҳақда жиддий ўйлай бошлайди. Бу инсоннинг ўзлигини англаш сари ташлаган илк қутлуғ қадами. Бироқ дард енгиллашгани сари одамларнинг аксарияти ўзи томон ташланган одимларни бирин-бирин тортиб ола бошлайди. Янада ичкарилаш учун уларда кўпинча матонат етишмайди. Шу маънода Тальат ака мен билган одамларнинг ичида энг матонатлиси эди. Ахир, у бутун умр ўзи томон саёҳат қилди, бундан чарчамади, зерикмади. Шунинг учун ҳам домланинг ташқи дунё билан, унинг ашаддий мухлислари билан бўлган муносабати рисоладагидек эмасди. Эҳтимол, ўзлик сари етаклаган куч домланинг ташқи оламдаги муваффақиятсизликлари билан боғлиқдир. Ҳар ҳолда, фоний дунёда ошиғи олчи бўлиб, чинакам дарднинг нималигини билмаган, руҳий зиддиятлар ичида яшамаган, қийналмаган кишидан инсон маънавиятига дахлдор бирон жўяли иш кутиш маҳол. Чунки моддият ва маънавият мисоли икки қутб. Инсон бирданига уларнинг ҳар иккиси томон йўнала олмайди. Бинобарин, яхши асар ёзмокчи бўлган ёзувчи бу ўткинчи дунёнинг ўзи билан боғлиқ барча ташвишларидан узилмоғи шарт. Ҳеч курса, асари битгунча. Зеро, башариятнинг сара фарзандлари моддий олам билан ҳамиша уруш ҳолида яшаганликларининг сабаби ҳам, ажабмаски, шу ерда ўз изоҳини топар. Менингча, домланинг бахти ҳам, бошқалар наздиги

“бахтсизлиги” ҳам уни ўзлиги, ўз олами томон бошлаган йўлда мужассам эди. Ҳа, Талъат аканинг бу дунёси худди ташлаб кетилган ҳовли каби хувилларди.

– “Бахт нима?” – деган саволимга,

– “Бахт, балки, ўткинчиликни тушунишдир”, – деб жавоб берганди домла. Бу маълум маънода инсоннинг ўз қудратию ожизлигини белгилаб олиши, демак. Чунки ўз имконларидан келиб чиқиб орзу қилган одамгина беҳуда изтироблардан фориг бўлғуси. Йўқса, нафснинг ўпқони тубсиз, киши чиқиб бўлмас даражада ичкарилаб кетиши турган гап. Ўткинчиликни тушуниш, яна қайғу ва шодликдан бир поғона баландда туриш ёки уларни гўё икки фарзанддек суюб бағирга босишдир. У – тинимсиз равишда қилинган тафаккур, кашфиёт, Ўткинчиликни тушуниш – талабаларнинг ҳаяжондан нафаслари бўғзига тикилиб берган саволларга жавобан домланинг бир бурда юзида зоҳир бўлган майин табассум. Ниҳоят, ўткинчиликни тушуниш – ўлмай туриб ўлиш, фано топиш...

Инсон – руҳият ва моддият ўзаро куч синайдиган майдон. Умр – олишиш учун белгиланган фурсат. Макону вақт доирасида кечган улуғ муҳорабадан қолган эсдаликлар эса – қисмат, хотира, тарих, адабиёт... Бу худди қишда ташқарининг совуғи-ю, ичкарининг иссиғи таъсирида дераза кўзларида пайдо бўлган ажойиб нақшга ўхшайди. Совуқ ва иссиқнинг кучи қанча шиддатли бўлса, нақш ҳам шунча жимжимадор, гўзал чиқади. Худди шундай, қайси бир инсонники, қалбида маънавий ва моддий кучлар беллашуви қанча кескин кечса, унинг кўнгли ва тафаккур олами ҳам шунча теранлашади. Агар ул зот ижодкор бўлса, асарлари шунча мунаққаш чиқади. Талъат аканинг озгин, нозик ва ҳатто, айтиш мумкинки, пачоққина жуссасини, серажин чехрасини, ҳокисор табиатини, паст овозда айтилгувчи равон, салмоқли сўзлари қатидаги маъноларни унутиб бўлмайди...

Назаримда, домланинг бор-йўқ қувончи – ўзининг ноёб

тафаккури ва қалби чиғириғидан ўтказиб тайёрлаган неъматларини мухлисларига инъом этиш эди. Шунинг учун ҳам у ҳар сафар сўзларкан, мулойим боққувчи кўзлари тубидан отилиб чиққувчи улкан тафаккур учқунларини кўрардим. Эҳтимолки, бу учқунлар ҳозирги кунда тун ва ўрмон зулматгоҳида адашиб-қоқиниб юрган гумроҳ – одамийзод қўлига олиши зарур бўлган халоскор машъаладан сачрагандир. Ҳар ҳолда менга шундай туюлади...

1996 йил.

**Улуғбек ҲАМДАМ,
ёзувчи, олим**

ФОНИЙЛИК

Севимли устознинг юзи, товушлари ва қиёфаси тасаввуримиздан тобора узоқлашиб, унут бўлиб бормоқда. Вақт – оқар сув, биздан у кишини мангу олиб кетди. Биз ўзимизнинг иш-ташвишимиз билан банд бўлиб юрган маҳалда у Тошкент касалхоналаридан бирида кучли юрак ўйноғи натижасида тилдан қолиб, абадий кўз юмди. Аллоҳ раҳмат қилсин. Талъат ака бир умр ўзини излади, ўзини кашф қилди, охирида ана шундай қайтиш қилди. Талъат ака биз каби ҳаётни жон-жаҳди билан севмади, ҳаётни ўзлигини англаш, қолаверса, ўлимини олдиндан кўра билиш учун сарф қилди. Ўз онгли ҳаёти давомида бирон лаҳза бўлсин ўзини англашдан тўхтамаган, ўзини Ҳақиқат ва фожеани англаш учун аямаган, ўзини шу йўлда қурбон қилган бир инсон, биз учун ибрат бўлиб кетди. Бу одам энди орамизда йўқ. У буларнинг ҳаммасини билар, шунинг учун ўз умрини майда-чуйдага эмас, улкан ҳақиқатга сарф қилганди.

Ҳа, кунлар ўтиб, тобора у кишининг қиёфасидан узоқлашиб бормоқдамиз. Аммо биз учун Талъат аканинг ҳақиқий қиёфаси ҳали очилгани йўқ. Талъат ака тилсим бўлиб кетди. У ўзини ва англаганларини лекцияларидагина очди, холос. У инсоннинг нақадар фонийлигини ва ҳаётнинг нақадар маънисизлигини кашф қилди. У бизни ўзининг ортидан эргаштирди, зеро, бу йўлнинг сўнгида Ҳақиқат мужассам эди. У ўзининг нақадар ўткинчи эканлигини, инсон дунё ёши олдида ҳеч нарса эмаслигини теран хис қиларди. Бу одамнинг ҳаёти фожеага тўла эди. Зеро, бу одам фожеани, ўлимни, инсоннинг ўткинчилигини, маънисиз мавҳумиятни ўз ҳаётининг қатлам-қатламларига сингдирди, бу одам бизнинг кўзимизни очиш учун

келган эди, энди яна қайтиб кетди. У уйғотмоқчи, кўзимизни очмоқчи, бизга ҳаётнинг моҳиятини – бемаънилигини, мавҳумлигини, фожеасини кўрсатиш учун келганди. Бу одам бизни нақадар фонийлигимиздан огоҳ қилиш учун, бу дунёнинг шамолдай зув этиб ўтиб кетишини, инсон ўзини-ўзи ахтариши кераклигини, мангуликни кашф қилиши лозимлигини англашиш учун келганди. Бундай одамларнинг ҳаёти шунчаки нарсаларга сарф бўлмайди, улар ўлимни, абадий ҳақиқатни англаб етган инсонлардир. Бу одамнинг юраги ўзи учун очмоқчи бўлган ҳақиқатларнинг зарбасини кўтара олмади, у буни бошқа ёзувчилар мисолида кўп мартда такрорларди. Бу одам инсоннинг нима эканлигини, нима учун инсон бир лаҳзага келади-ю, сўнг яна абадий қайтажагини, инсон шу ҳаётни қандай яшаши лозимлигини, Ҳақиқатнинг йўлларини ўрганиш учун келганди. Бу одам ўзбеклардан, эҳтимол, шеърятимизнинг улкан даҳоларидан кейин, улардан фарқли, ҳам Ғарб санъатини, ҳам Шарқ шеърятини, уларнинг узоқ тарихларидан бошлаб то бугунгача босиб ўтган йўлини, бутун жаҳон адабиётини, романчилигини ўзида жо қилди, уларнинг чиқарган хулосаларини бир-бирига солиштирди, инсоннинг моҳияти битта эканлигини кашф қилди. Бундай ҳаётни у ўзининг мақсади деб биларди.

Талъат ака апрелнинг сўнгги кунларида ҳаётдан абадий кўз юмди, кўз юмар маҳали, эҳтимолки, ўз фожеасини, бир умр кутганини англаб, тили тутилиб қолган бўлса ажаб эмас. У ўзининг ва бошқаларнинг ҳаётини англаш учун ҳам меҳнат қилди, бу дунёни ўзича англади ва англаганларини фақат шогирдларигагина қолдириб кетди. Талъат ака кетгач, нақадар катта йўқотиш бўлганини пайқадик, аммо Талъат ака учун бу фожеа эмасди. Чунки у, айтиш мумкин бўлса, само доирасидан-да каттароқ бўлган фожеани англади, буни ўзининг ҳар қатра ҳаётида, ҳар айтган сўзида кўрсатди.

Ҳар куни талабаларга кундуз бир-икки соат лекция ўқиб, қолган умрини ёлғиз уйда, яна ўша жон ўртар изтиробларга, машғулотига сарфлайдиган бу одам ўз қобилини ёриб чиқиб, моҳиятга яқинлашган эди. У ҳар қандай даққи фикрлашга, цементдай қотиб қолган онгларга, дунёни шунчаки яшаб ўтиш учун тўлдириб юрган одамларга қарши эди. У ўз-ўзини англаш билан қарши турарди. У инсоннинг шунчаки ва осон яшаб ўтмаслигини истар, дунёни ва ўлимни, Худони идрок этиб, ўзи айтганидай, ҳаётнинг чин мазмуни юзага чиқадиған фожеаларни бошдан кечириб яшашни истарди. Бу одам бизнинг ҳаётимизни нақадар равшан кўрарди, эҳтимолки, аяб айтмасди. Унинг ҳар сафар такрорлайдиган гапларидан бири инсоннинг фанолиги ҳақида эди. Мана, энди қанча изласанг, қанча эсласанг, қанча истасанг, тополмайсан, чунки ҳақиқатларни англаган эди у.

Талъат ака ўз умрини нақадар теран кўра олганди. Мана у кишининг лекцияларидан парча: Автори ёзилмай қолган бу ҳикоянинг номи “Расм муаллими” эди. (Айнан келтираман):”Мақтабда расм муаллими кўпинча тахтага расм чизиб, болаларга топшириқ беради. Скелет тасвирланади. У кўлида қизил гул ушлаб туради. Бу кўп такрорланади. Бир куни у йўқолиб қолади. Болалар излайди. Топиша олмайди. У йитади.

Яхши кўрган шогирди туш кўради. Унинг ўзи скелет бўлиб, кўлида гул, болани имлайди. Охирида бир харобага кириб ғойиб бўлади. Бола кирса, бир сиқим кул бўлади. Унинг олдида бир қизил гул ётибди. Фақат шу гул ёнмаган. Ҳикоя шу. Инсон ҳаёти шу. У охирида бир сиқим кулга айланади. Гулнинг сақланганлиги – инсон орзу қилган, интилган, югурган нарсалар қолади.”

Талъат ака ҳам ана шу расм муаллими каби йитди. Худди бу ҳикояда ўзининг келажагини башорат қилгандай. Аммо Талъат ака шунчаки йитмади, у ўзининг дунёга келганини исботлаб кетди. У кишини жуда кам одамлар (шундайям сиртдан)

“архив”, “компьютер” деб атаб келишган бўлса-да, ўзининг ҳар лаҳзасини у киши каби ғанимат билан олган одамлар жуда кам бўлишини жуда кўпчилик англади.

Талъат аканинг тафаккури бизникидан фарқли чекланмаган эди, хотираси чиндан ҳам кучли эди, ҳатто бир инсон хотирасининг кучи етмайдиган даражада кўп нарсаларни ўзида сақларди. Бу хотирада ўзбек адабиётининг энг дастлабки асарларидан тортиб, энг сўнги, ўзи эътироф этган асарларгача, то Гомер, Шекспир, Бальзак, Диккенс каби жаҳон адабиётининг ҳамма адибларининг асарларидан тортиб, 20-асрнинг барча ёзувчи ва шоирларининг ижодлари унутишсиз сақланар эди. Бу одам Навоийнинг “Сабаъи сайёр” достонидан космогонияни, “Лисон ут-тайр”дан қушларнинг неча доирада Ҳаққа (Худога) етишганларини, Кафканинг асарларидаги сирлилик сабабларини, моҳиятини, Маркеснинг “Юз йиллик танҳолик” романида қамраган воқеликни, ҳаётни равшан англай оларди.

Ҳаёти шаҳарнинг ўрта жойларидан бирида, ёлғиз уйда танҳо кечган бу одам бошқаларникидан фарқли ўлароқ, ўлимни англаш учун ўзини қурбон қилганди. У бу қурбонликнинг нақадар фожеали эканлигини ҳис қилган, аммо шундан ўзга йўл тополмаганди. Шунинг учун бошқалар каби нон ейиш учун эмас, ўз моҳиятини юзага чиқариш учун яшаганди.

Бундан беш-ўн кун олдин тирик бўлган бу одам, ўзининг айтганларини исботлади. Ўлди.

Бизга эса у ўз ҳаётини мерос қолдирди. Талъат ака ёдининг ўзигина одамни уйғотади, унга куч беради, инсоннинг кўзини очади.

Азамат ТОВБОЕВ,
“Пойариқ тонги”
газетаси бош муҳаррири

2-қисм
ЯШАШ, БУ – ИЖОД!

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ОНА ТИЛИ

Афғонистоннинг Кобул шаҳрида Алишер Навоий ижодига бағишланган илмий семинарда Талъат Солиҳов қилган маъруза Афғонистоннинг Демократик Жумҳурият билимлар академияси Амир Алишер Навоийнинг асарлари ва андишалари ва уларнинг асри хусусиятларини тадқиқ этиш даҳасининг бошланиши билан 1360 йилнинг асад ойида бир илмий семинарни доир этган эди. Семинарнинг биринчи бўлимида Кобул пуҳантусининг устози муҳтарам Талъат Солиҳов Амир Алишер Навоийнинг она тили борасида баъзи матлабу ва илмий баёниясини ирод этди.

МУҲТАРАМ УСТОДЛАР ВА ДОНИШМАНДЛАР!

Менга Алишер Навоийнинг она тилида – ўзбек тилида сўзлашга ижозат бергайсиз. Жаҳоннинг кўҳна тарихида шундай шахслар, шундай номлар мавжудки, бир миллат, бир мамлакатнинг, ё Шарқнинг ё Ғарбнинг мулкига айланиб қолмасдан, бутун жаҳоннинг фаҳрига, халқларнинг, элатларнинг мулкига айланади. Демократик Олмониянинг донишманд ёзувчиси Алфред Курелла Навоийни бизнинг замондошимиз деб атаркан, Озарбайжоннинг буюк шоири Самад Вурғун Навоийни Озарбайжон халқининг шоири деб атаркан, Ўзбекистоннинг донишманд шоирларидан бири Мақсуд Шайхзода Алишер Навоийни ўртоқ Навоий деб атаркан, булар шу маънода тўла ҳақли эди. Шу маънода Мир Алишер Навоийнинг номи жаҳоннинг буюк донишмандлари ва шоирлари Ҳомер ва Фирдавсий, Толстой ва Пушкин, Бобур номлари билан бир қаторда туради.

Жаҳон халқлари Алишер Навоийнинг ижодини, Алишер Навоийнинг буюк сўзини, Алишер Навоийнинг буюк

донишмандлигини ўзларининг мулки деб атайдилар. Алишер Навоий шахсида, Алишер Навоий ижодида, Алишер Навоийнинг илмий ижодида қандай сир борки, биз Алишер Навоийни ҳозиргача ўзимизнинг замондошимиз деб ҳисоблаймиз, Алишер Навойдан ҳозиргача ўрганамиз. Бу сир фақат Алишер Навоийнинг сири эмас. Бу сир жаҳоннинг барча буюк донишмандларига, жаҳоннинг барча буюк шоирларига хос. Бу сир, менинг назаримда, биринчидан, инсонпарварлик ва инсонга бўлган буюк муҳаббат, иккинчидан, адолатга чанқоқлик ва халққа ҳурмат, халқнинг манфаати учун хизмат қилиш билан боғлиқ. Бу жиҳатдан жаҳоннинг бир четида – Шарқда яшаб ижод этган Алишер Навоий, иккинчи жиҳатдан жаҳоннинг бошқа бир қиррасида – Ғарбда яшаб ижод этган, ораларида юз йил фарқ бўлган Шекспир ижоди ўртасида инсонни хайратга соладиган даражада ўхшашлик бор. Алишер Навоийнинг биз жуда кўп қайтарадиган ва жуда кўп эслайдиган икки мисраси бор:

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Бу донишмандлик сўзлари, бу ажойиб баён, бу гўзал сўз Алишер Навоийнинггина эмас, жаҳон адабиётининг энг олий шиориға, бутун жаҳон шоирларининг мақсадиға, интилишиға айланиб қолади. Мир Алишер Навоий ижодининг, шахсининг, ҳаётининг яна бир буюк ҳислатларидан бири – инсонлар ўртасидаги дўстликни, миллатлар ўртасидаги дўстликни куйлаш билан боғлиқ. Алишер Навоийнинг даврида унинг буюк истақлари, буюк орзулари, жумладан, халқлар ўртасидаги дўстлик орзулари амалға ошгани йўқ. Биз Афғонистон халқлари билан бир қаторда Ўзбекистонни Алишер Навоийнинг Ватани деб атаймиз. Ҳозирги Ўзбекистондаги, ҳозирги Афғонистондаги Навоийнинг адолат ҳақидаги, инсонийлик ҳақидаги, миллатлар ўртасидаги дўстлик ҳақидаги буюк

орзулари, буюк истаклари амалга ошиб боряпти. Беш ярим аср бундан аввал жаҳонни ҳайратга солган буюк шоир ва унинг ижоди бундан кейин ҳам асрлар оша фақат Афғонистоннинг ёки Ўзбекистоннинг, фақат Ўзбекистон халқларининг ёки Афғонистоннинг барча халқларининг эмас, бутун жаҳон халқларининг буюк ифтихорига, буюк обрўсига, буюк донишмандларига, устодларига айланиб қолади. Ташаккур.

Талъат СОЛИҲОВ

ДАФТАРДА ҚОЛГАН ФИКРЛАР

Бугун ўзбек адабиётшунослиги авжи янгиланиш палласини бошидан кечиряпти. Кимдир билагон шогирдларни етиштирайин дея, бу хайрли ишга бош қўшаётган бўлса, кимдир ўз тадқиқотлари билан бевосита жараёнда иштирок этмоқда. Хуллас, биров адабиёт тарихию матншуносликда, бошқа биров эса назария ё танқид соҳасида қўлидан келганича уринаётир. Буларнинг ҳаммаси яхши. Лекин яна шундай адабиётшуносларимиз борки, уларнинг ўзлари орқа планда – парда ортида қолиб, сахнага фикрларинигина қўйиб юборишган. Мен бу ўринда устоз Талъат Солиҳовни назарда тутаяпман. Унинг жаҳон адабиёти ва умуман, санъати борасидаги мушоҳадалари дарс ва суҳбат чоғларида хайрихоғ шогирдлар томонидан ёзиб олинган. Бори – шу. Лекин ана шу “бори”га қараб, унинг салмоғини чамалаб кўргандаёқ аён бўлаётирки, истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигининг чинакам янгиланиши, айти Талъат Солиҳовдек заҳматкашу хокисор олимларнинг адабиётга қарашлари зимнида яшириниб ётибди экан. Чунки Талъат Солиҳов ўқиган маърузалар қатида, наинки ўзбек, балки жаҳон адабиёти ва санъатига сўзнинг том маъносида Янгича Қараш мужассам эди. Бу қараш ўз вақтидаёқ муайян титроқлару кайфиятни жонимизга солганди. Чунки Талъат Солиҳовдан қолган адабиётшуносликка доир ҳажман кичик, лекин мазмунан ғоят салмоқдор мерос ҳалигача асосан сарғайган дафтарлардагина “кун кўраётир”. Уларни зудлик билан топиш, тўплаш, саралаш, тизимга солиб чоп этиш ва шу йўсин адабиётшунослигимиз “дастурхони”га тортиқ этиш замони аллақачон келган. (Албатта домланинг барча қарашларини “мутлақ ҳақиқат” дея таърифлашдан тамоман

йироқман. Адабиётшуносликнинг бугунги даражасидан туриб, унинг айрим мулоҳазалари билан тортишиш мумкин. Ҳатто менинг ўзим Белинский, Толстой ҳақидаги қарашларию шакл ва мазмун борасидаги кескин мулоҳазалари туфайли хаёлимда устоз билан доимо баҳслашиб юраман. Лекин ҳозир гап бунда эмас. Гап домла қолдирган мерос зимнида яширинган тафаккур жасоратида, жасоратнинг мазмун-моҳиятида. Устознинг ана шу сиймосида дарсликлару китобалрда эътиборимизга тортиқ этилаётган “ҳамма гаплар”ни ягона ва охириги ҳақиқат эмаслигига ишора, уларни ақл ва мантиқ тарозусида ториб юришга, янада муҳими, инсон ва санъат ҳақидаги катта ва фундаментал илмга таянган ҳолда янги ва мустаҳкам қарашларга эга бўлишга чорлов бор. Яъни, мавжуд қарашларга бошқача қарашнинг мумкин ва, ҳатто, зарурлиги акс этган унинг адабий нигоҳида.) Шу маънода, мен, аввало, унинг шогирдларига адабиётимизнинг, адабиёт илмимизнинг чинакам ихлосмандларига, янгиланишу янги фикрнинг толмас ҳимоячиларига, инсофу иймонинг энг азиз неъмат янглиғ асраб келаётган издошларига мурожаат қилиб айтмоқчиманки, агар сизда ҳам ҳассос олим Талъат Солиҳовнинг оғзидан чиқиб, хотирангизда муҳрланган ва ё қаердадир китоблар орасида чанг босиб ётган эски дафтарингизда қолиб кетган “сўзлари” бўлса, жамики (гап “Шарқ юлдузи” журнали ҳақида боряпти) савобу эзгу амал ҳақи ҳурмати – таҳририятимизга етказсангиз. Вақти келиб, журнал саҳифаларида жамланиб-тартибланиб эълон қилинган мерос яхлит китоб ҳолида нашр қилинадаи., деган умид билан биз ҳам ҳаракат қилаверайлик.

Диққатингизга ҳавола этилаётган мазкур маъруза парчалари (китобнинг 2-қисмидан жой олган) эса менинг конспект дафтаримда қолган ёзувлардир. Домла шошилмай гапирар эди, шунга кўра нафақат фикрлар, балки жумлаларнинг қурилиши ҳам асосан маърузачининг ўзига тегишли бўлса

ажабмас, деб ўйлайман. Фақат айрим фикрларни ё қисқаритиб ва ёхуд ихчамлаштириб ёзган бўлишим мумкин. Баъзан фикрни ўз сўзларим билан ёзган ўринлар ҳам мавжуддир, эҳтимол. Ҳаммасини аниқ-тиниқ эслашнинг иложи йўқ. Орадан йигирма икки-йигирма уч йилдан мўлроқ вақт ўтибди, ахир! Шунга кўра, фикр ва жумла ғализликлари бўлса, йигирма бир-йигирма икки ёшли ғўр талабиники, яъни каминаник, дея билгайсиз. Яна саралаш ҳам бизга тегишли. Яъни, маърузалар қоғозга тўлиқ туширилмаган, балки ундаги айрим фикрларгина ёзиб олинган. Қолган ҳаммаси устозники! Албатта, домла айтган кўпгина мулоҳазаларни кейинчалик биз бошқа китоблардан ҳам ўқидик, лекин, барибир, устоз шу фикрларни битта мавзу байроғи остида тўплаб, уларга умумий консептда ўзгача мазмун, шукуҳ бағишлаган эди. Энг муҳими, Талъат Солиҳов бутун бошли адабий йўналиш ёки ёзувчи ижодидан бир-иккита шундай фикрларни суғуриб олардики, кейинча чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрсангиз, ўша йўналиш ё яқка ижодкор асарларининг моҳияти айна ўша “бир-икки фикр”га суяниб турганига амин бўласиз. Бу энди катта, ҳақиқий адабиётшуноснинггина кўлидан келадиган ишдир! У ёғини суриштирсангиз, илмдаги чинакам янгиликлар тўртта терминни бир-бирига уриштириб, чиққан садосига маҳлиё бўлган олимларнинг жилд-жилд китобларидан эмас, йўқ, балки, кўпинча, ана шу тафаккур эгалари қолдирган жажжигина мерослардан ҳам ибтидо олиши мумкин. Ҳа, бугун ҳеч бир муболағасиз таъкидлаб айтиш жоизки, Талъат Солиҳов янги ўзбек адабиётшунослиги тамал тошини қўйганлар сафида муносиб ўрин тутади.

Улуғбек ҲАМДАМ

“АДАБИЁТНИ ЎЗ ҲОЛИГА ҚЎЙИШ ЗАРУР”

(Устоз Талъат Солиҳов ўқиган маърузалардан Улуғбек
Ҳамдам ёзиб олган ва жамлаган)

Шакл, мазмун ва бошқалар ҳақида

Романтизм воқелик эмас, балки воқелик ҳақидаги идеални акс эттиради. Реализм учун энг муҳим нарса – воқеликнинг ўзи. У воқеликнинг ўзгариши билан ўзгариб боради. Аслида, ҳеч бир метод тоза эмас.

Адабиётда икки хил шакл мавжуд:

1. Воқеликка хос бўлган инъикос шакли;
2. Воқеликка хос бўлмаган инъикос шакли.

Санъат – бу, воқеликнинг образлар воситасида инъикос этилиши. Илмда мантиқий тафаккур, санъатда бадий тафаккур бор. Тафаккурнинг муайян босқичлари куйидагилар:

1. Мифологик.
2. Романтик.
3. Реалистик. Булар воқеликнинг характеридан келиб чиққан. Ҳозирги санъат фақат ҳаётни инъикос этмайди, балки борлиқни акс эттиради.

* * *

20-йилларда Томас Манн ижодида мифдан фойдаланиш бошланди. Бошқа кўпгина ёзувчилар унга эргашдилар. Совет адабиётида узоқ вақт бундай йўл тutilмади. Чунончи, Платоновнинг “Котлован” асари.

* * *

Илья Эренбург шундай деган эди: “Агар жаҳонда учта

романнавислик оқими бўлса, улар:

1. Кафка. 2. Камю. 3. Жойсга тегишлидир.”

* * *

Инсон зоти тафаккур нуктаи назаридан ўтакетган дангаса.

* * *

Адабиётнинг олдига талаб қўйиб бўлмайди, уни ўз ҳолига қўйиш зарур.

* * *

Шакл топилса, бадий асар яратилиши мумкин, йўқса – йўқ. Камю, Кафка, Фолкнерлар ижоди кўпроқ Фрейднинг психоанализи билан боғлиқ. Ҳозирги замон адабиётида кўпроқ психоанализ талаб этилади. Чунки илгариги тафсилотли сюжетлар ушбу кун кишиси учун завқ бермай қолди.

* * *

Инсонни инсон қилиб турган бошқа бир унсур бор, бу – рух!

* * *

Ҳар қандай мазмун муайян, ўзига хос шаклда рўёга чиқади. Жаҳондаги ҳар қандай мазмуннинг ўз шакли бор. Агар ижодкор маълум бир шаклни топа олмаса, демак, бадий асар йўқ. Шакл мавҳум нарса эмас. Шакл моҳияти, бу – сўз. Лекин бу оддий сўз эмас, бадий сўз.

* * *

Композиция, сюжет, тил – шакл. Унда мазмун нима? Жиддийроқ қарасак, шуларнинг ўзи мазмун. Рўёбга чиққан сюжет, композиция, сўз – мазмун.

* * *

Инсон тафаккури бор нарса. Табиатда-чи? Унда ҳам муайян тафаккур мавжуд. Чунки оламни ушлаб турган қонунлар – тафаккур меваси. Биз тушунмаган тафаккур оламда ниҳоятда кўп. Уларда ҳам бадий унсурлар ҳаёт. Кашф этиш – тафаккур қилишнинг биринчи босқичи.

* * *

Воқеликни инъикос этиш, бу – воқеликни қайта яратиш. Бу – воқеликнинг худди ўзи эмас, балки модели.

Воқеликка муайян муносабат ва шу муносабат нуқтаи назаридан воқеликни акс эттиришнинг эстетик тамойиллари

Корнель асарларида ақл бирламчи, ҳиссиёт иккиламчи. Расинда бўлса, аксинча. Ленин: ”Адабиёт ва санъат мафкуранинг маълум шакли ва унга хизмат қилади”, дейди. Бу нотўғри, аксинча, мафкура адабиёт ва санъатга хизмат қилиши лозим.

Адабиётнинг тарбиявий аҳамияти йўқ! Унинг ягона вазифаси – воқеликни инъикос эттириш. Адабиётнинг таъсири эстетик, психологик бўлади, асло сиёсий, мафкуравий эмас. Мабодо раҳнамо топилса, адабиётнинг йўналиши фақат битта бўлиб қолади.

* * *

Навоий воқеликнинг ўзини эмас, балки воқелик ҳақидаги ўз ҳаёлини тасвирлайди. Навоий – романтик шоир, унинг даҳолиги ҳам шунда. Биз реализм методини энг яхши деб билдик ва Навоийни ҳам шу “яхши” метод намояндаси сифатида кўрсатмоқчи бўлдик. Бу – хато.

* * *

Меҳнат қилишда эмас, йўқ, балки тафаккур қилишда инсон жуда-жуда дангаса. Биз меҳнатга ўрганиб қолганмиз, фикрлашга эмас.

* * *

Асарлар “ҳақида” эмас, уларнинг ўзини ўқиш зарур.

* * *

Асар устида қайта ишлаш мумкин эмас, асарнинг тили

устида қайта ишлаш мумкин. Унинг моҳияти, мағзи ўзгармас бўлиб туғилади.

* * *

Принципиал нуқтаи назардан Бальзак ва Толстой ўртасида фарқ йўқ, лекин жузъий жиҳатдан олсак, улар бошқа-бошқа.

* * *

Энгельснинг: “Адабиётда типик воқеалар типик шароитларда тасвирланади”, деган гапи нотўғри. Чунки бир кишининг ҳаёти, ҳаёлини ақс эттирган асарлар типик эмас, бироқ, бу ҳам бадиий асар – адабиёт. Қахрамон типик бўлмаслиги мумкин, бироқ, барибир, у – тип.

* * *

Социалистик реализм мавжуд, аммо адабиёт сифатида эмас, балки идеология – мафкура сифатида.

“Экзистенциализм” дарсида

Экзистенциализмга асос солган одам Жан Поль Сартр дир. Экзистенциализм: “Ҳаётнинг маъноси унинг бемаънилигида”, дейди. Лекин инсоннинг бунга алоқаси йўқ. Ҳаётнинг маъноси фожеадир, тўғрироғи, ўша фожеани енгишда. Хемингуэй ва Айтматовлар шундай тушунадилар. Экзистенция – маънонинг бемаънилиги, бу – буюк фожеа!

* * *

Сартр: “Ҳар битта одам қонида экзистенция (фожеа ва бемаънилик, кўнглини беҳузур қиладиган субстанция) мавжуд”, дейди.

* * *

Ҳаётда яратувчилик билан бир қаторда йўқ қилувчилик ҳам бор. Йўқса, инсоният ақлини танигандан буён урушиб келмас эди.

* * *

Инсон – заиф. У фожеадан қўрқади. Бунинг ўзи ҳам фожеа.

* * *

Ҳаётнинг устидан чиқарган ҳукмимиз бизнинг ўзимизга ҳам тегишли.

* * *

Оламдаги жониворларнинг биттаси – биз ва бизнинг ҳеч қандай улардан устунлигимиз йўқ.

* * *

Ҳаётнинг ўзи кучли фожеаларни мужассам қилади. Камюда ҳеч қандай ҳайратга туширадиган қаҳрамон йўқ, лекин уларнинг тақдири кишини қийнайди, азоблайди.

Яхши асарни ўқигач, киши поклангандай бўлади. Адабиёт бундан ортиқ нима берсин?

* * *

Буларнинг ҳаммаси тафаккур қилишнинг битта йўли, холос.

“Эмиль Золя” дарсида

Инқилоб – бир гуруҳнинг иккинчи гуруҳ устидан ғалабасидир. Флобер Париж коммунасини инкор этган. Аммо у Бальзакни инкор этмаган, фақат Бальзак изидан бормаган.

* * *

Мавжуд ҳаётни – фақат сўқиш, инкор этиш, қарғаш мумкин бўлган ҳаётни тасвирлашга реализм керак. Шундай реализм Золяда мавжуд. Унда эксперимент кучли. Адабиётда баъзан муваффақиятсиз эксперимент одатдаги асарлардан қимматлироқ бўлади.

* * *

Классик адабиётда воқеликни тасвирлаш етарли эди. Ҳозир етарли ва муҳим эмас. Бу – жўнлик.

Воқеликни тасвирлаш – синтез, тушунтириш – анализ.

* * *

Навоийдаги савқитабий (интуиция) ҳозир йўқ. У минг йилда бир марта дунёга келади.

* * *

Белинскийнинг: “Санъат воқеликни бадий сиймолар асосида акс эттиради”, дегани бугун етарли эмас. Чунки воқеликни бадий тадқиқ қилиш асосида бадий сиймоларни яратиш – бугунги кун шиори.

* * *

Эмиль Золя – реалист. У: “Илм билан бадий асар бир хил, фақат уларнинг танлаган объектлари, методлари бошқача, мақсадлари эса битта”, дейди.

* * *

Инсонни ген (ирсият) программалаштиради. Ген авлоддан-авлодга ўтади. Инсон сажиясини белгиловчи нарса атроф-муҳит эмас, балки субъект, ирсий программа, Инсон – бетакрор, йўқса, ота-онаси ким бўлса, у ҳам ўша бўларди.

* * *

Золя қаҳрамонлари ноанъанавийдир.

* * *

Инсоннинг генига таъсир қилиш (яъни ўзгартириш) – жинойт.

* * *

Импрессионизм – бир лаҳзада кечган муайян нарса-ҳодисани тасдиқлаш, рўёбга чиқариш, акс эттириш. Масалан, рассом маълум бир тасвирнинг қайси жилваси кўринса, ана шуни акс эттиради. Реалликда эса типиклаштирилади ва, натижада, нимадир йўқотилади. Импрессионизм ўша ниманидир олади.

* * *

Бир тасвирни ҳар хил рассом ўзича (турлича) кўради.

* * *

Импрессионизм буюк санъат. У улкан санъатларни келтириб чиқаради. Золяда ҳам шу нарса бор. Золянинг баъзи асарлари ниҳоятда зерикарли бўлиши мумкин, лекин у бор нарсани ёзади. Муҳими ҳам шу – бор нарсани ёзиш. Хемингуэй: “Ёзувчи нимани яхши билса, шуни ёзиши керак”, дейди.

* * *

Ҳар қандай истеъдод конкрет, аниқ-муайян бўлади. Истеъдоднинг ўзи нима? У – эҳтироснинг энг юқори даражада намоён бўлиши. “Умуман истеъдод” деган нарса йўқ. Ҳар бир ёзувчининг ўз истеъдоди мавжуд.

* * *

Романтизмнинг “оғизлиги” шундаки, унда олдин программа (дастур) тузилади ва шу асосида асар ёзилади. Бунга сизмай қолган жойлари эса қирқиб ташланади.

* * *

Золядаги фавқулоддалик ирсият билан боғлиқ.

* * *

Толстойда ўз-ўзини инкор қиладиган қарама-қаршилик бор. Буни Ленин ёзувчи дунёқарашининг чекланганлиги билан изоҳлайди. Аслида-чи? Аслида, бу нарса Толстойда “ёмонликка яхшилик орқали жавоб бер”, кўринишида мавжуд ва буни шундай тушуниш лозим.

* * *

Ҳаётда ҳамма ҳам шахс даражасига кўтарилавермаслиги мумкин, лекин ҳар битта инсон битта индивид.

* * *

Золя марксизмни қабул қилган эмас, бироқ социализмни – бошқача социализмни қабул қилган. Унинг энг катта асари “Ругон – Маккарлар”дир. Асар йигирма жилддан иборат ва ундаги воқеалар йигирма йилда кечади. Қизиғи шундаки, ёзувчи бу асарни йигирма йилда ёзиб тугатган.

* * *

Романни Белинский жанр деб атайди. Ҳозир роман жанр эмас, балки тур. Унинг жанрлари мавжуд. Масалан, роман, роман-эпопея. Воқеликка муносабат, бадиий тамойил романни эпопея қилиши мумкин. Аммо ҳамма кўп жилдли романлар ҳам эпопея бўлавермайди.

* * *

Одамлар бошига кулфат тушгандагина бирлашади. Бошқа пайтларда эса бирлашмайди.

* * *

Қаҳрамон тарихининг тақдири – сажия (характер).

* * *

Асарнинг ният-ғоясини аввалдан билиб бўлмайди. Агар билиб бўлса, бу романтизмдир.

* * *

Бизда яратилган асарлардан фақат шарт-шароит одамни одам қилади, дейилади. Индивид, шахс, ирсият эсдан чиқарилган Ирсиятнинг шахсда намоён бўлиши Золяда қонуний тарзда кечади. Толстойда бу жиҳат ўткинчи.

* * *

Ёзувчи бошқа миллат вакилини акс эттирганда ҳам, барибир унда ўз миллати хусусиятини сезиш мумкин. Бу камчилик эмас, ўзига хос жиҳат.

* * *

Совет адабиёти йўқ. Чунки совет деган халқ йўқ. Рус адабиёти бор, ўзбек, грузин адабиёти бор. Совет маданияти ҳам, музыкаси ҳам йўқ.

* * *

Адабиётга сиёсатни суқиш керак эмас, бадииятнинг ўзи сиёсат.

* * *

Аҳамияти жиҳатидан ёзувчи(шоир) умумжаҳон бўлиши мумкин, лекин поэтикаси, бадиияти жиҳатидан фақат ўз

миллатининг одами бўла олади, холос.

* * *

Жамият индивидни яратади, деган фикр нотўғри, балки индивид жамиятни яратади. Ҳатто Навоийда кўп кахрамонлар шароит маҳсули. Мавжуд индивидлар эса романтик хусусиятга эга.

* * *

Ёзувчининг хаёли чексиз бўлганда ҳам объектив хаёлот (борлиқ)дан шубҳасиз тордир.

* * *

Золя ўз хаёлотини чеклайди. Бу – ҳамманинг қўлидан келадиган иш эмас. Масалан, у адабиётни илм дейди.

Золя индивиди Бальзакникидан кенгроқ. Фрейд кашфиётлари Золя кашфиётлари устига қурилган. Бу – табиий ҳол. Уларда фавқулодда ҳодисалар, индивидлар текширилади.

* * *

Қолиплар – стереотиплар дастлаб пайдо бўлганда ижобийдир. Улар қайтарилганда, сийқаси чиқади.

* * *

Сўз ташбеҳга айланганда бадийлик юзага чиқади. Идеализмсиз бадийят йўқ. Идеализм, бу – бор нарсани ҳар хил тушуниш.

* * *

Асар вақт ўтиши билан бошқа (асар)га айланади. Чунки уни тушуниш ҳар хил.

* * *

Истеъдод – туғма ҳодиса. Уни аямай сарфлаш керак. Сарфлашнинг орқасидан яна сарфлаш келиб чиқади. Бироқ истеъдодга эҳтиёт бўлиб муносабатда бўлиш лозим.

* * *

Ҳақиқий санъаткор ҳар доим ношукур бўлиши керак. Ҳақиқий ёзувчи учун яшаш, бу – ижод. Хемингуэй

ёзолмаганини тушунгач, ўзини ўлдиради. Гоголь ва Мопассан жинни бўлиб ўлган.

* * *

Орка мияда биз билмаган бўлим бор ва у аномал психологияни пайдо қилади. Жиннилар ҳаракатини ботиний шуур бошқариб туради. Фрейд буни сексология билан боғлаб аниқлаб берган.

* * *

Секс, бу – эҳтирос. У кудратнинг энг юқори даражада рўёбга чиқишидир. Секс, бу – кўпроқ рухий яқинлик. Леонардо да Винчи суратидаги сеҳр, бу – қониқмаган жинсий майлнинг кўриниши.

* * *

Ёзувчида жасорат бўлиши зарур. Кўпчиликда шу етишмайди.

* * *

Табиатнинг бутун фожеасини тўлалигича акс этириб, қабул қилиб бўлмайди. Бунга инсон чидай олмайди. Золя буюк жасорат чегарасида фожеани акс эттирган. Ушбу ҳаддан четга чиқиш мумкин эмас. Ундан четга чиққан Золя мутлақо ҳалок бўлади.

* * *

Инсоннинг қиммати, даставвал, унинг омма эканлигида эмас, балки инсоннинг якка ўзида. Сталинизм “Оммада!” дегани учун вужудга келди, яъни у якка одамларда қимматни кўрмади, ўлдираверди.

* * *

Сизифнинг бахти – унинг бахтсизлигида, шуни ҳис қилганида.

* * *

Севги, бу – фожеа. Чунки унда ўзликдан кечишга тўғри келади, яъни ўзингни кимгадир бағишлайсан. Ўзингдан кечиш

эса – бахтсизлик.

* * *

Бахт, балки, ўткинчиликни тушунишдадир.

* * *

Инсон тафаккури чексиз эмас. Инсонни инсон қиладиган нарса , бу – маънавият.

* * *

Инсон фожеани тан олиши ва уни енгишга ҳаракат қилмоғи керак. Хемингуэй учун ёзиш – ҳаёт, фожеани енгиш эса – яшаш эди. У жисмонан яшолмай қолди ва ўзини-ўзи отиб ўлдирди.

* * *

Руҳият ёзилмаган, айнамаган дин! Одам қанча буюк бўлмасин, унинг руҳиятида яшириниб ётган ўз манфаати бор. Бусиз мумкин эмас. Бусиз одам – одам эмас. Унинг бошқаларга хизмат қилишида ўз манфаати бўлади.

“Хорижий ўзбек адабиёти” дарсида

Америкалик ўзбек ёзувчиси Булоқбоши Чўлпонни Шекспирга қиёс қилади. Кейин ёзади: “Йўқ, чуқурроқ ўйлаб кўрсам, Чўлпон Шекспир эмас экан. Чўлпон, бу – Чўлпондир.”

* * *

Сўзни ўлдирсангиз, тил ўлади. Тил ўлса, миллат ўлади. Миллат, бу – ўзбек, француз, турк, инглиз...

* * *

Балки Пушкин, Лермонтовнинг аслини, тўла муқобилини ўзбек тилида ўқиш мумкин.

* * *

Адабиёт ўз сиёсатини ўзи намойиш қилсин. Унга тиқиштириш шарт эмас. Ҳозир ҳар бир ҳаракатимиз, сўзимиз – сиёсат. Ҳатто тушларимизда ҳам сиёсат мавжуд. Лекин булар сиёсатлаштириш эмас. Ҳозирги ўзбек адабиётида

сиёсатлаштириш йўқ.

* * *

Бобурга келиб ўзбек адабиёти иккита йўлга ажралиб кетган. Назаримда, ўзбек классик адабиёти Машрабгача давом этади.

* * *

Навоий ва Фурқатлар маърифатчи эмас. Рус маданиятини сўқигани учун Фурқатни маърифатчи деб бўлмайди. Ахир, бу – туркий халқлар маданияти эвазига бошқа маданиятни киритиш-ку!

* * *

Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” деган шеърида миллатчилик бор. Миллатчилик – буюк ҳодиса. Шовинизм – бир миллатни иккинчи миллатдан устун қўйиш. Миллатчилик эса ҳар ким ўз миллатини ҳимоя қилиш, демакдир.

* * *

Жаҳонда майда ёки катта халқ йўқ. Чунки миллатлар бир жонзотнинг аъзоларига ўхшайди. Жонзот учун унинг ҳар бир аъзолари бирдек қимматли. Битта аъзо ишдан чиқдими, демак, бутун танада емирилиш бошланади.

* * *

Рух – нурланиш оқими, моддий.

* * *

Йўқ нарсага ҳам “бўлиши мумкин” деб қараш лозим. Бу ерда инсон ўзига чексиз эрк бермоқда. Инсон туғилгандан бери эркини орзу қилади. Балки инсоннинг асл моҳияти шундадир.

* * *

Маркс: “Эрк, бу – англандан зарурият”, дейди. Аслида, эрк ва зарурият бир-бирига қарши. Марксдаги эрк сохта. Эркининг чегараси йўқ. Рухиятга эрк бериш лозим.

* * *

Етти рақами муқаддас. У космогониянинг белгиси.

Космогония – етти иқлим, етти олам, етти само. Биз ҳаммамиз ўз юлдузларимиз таъсирида бўламиз. Чунки биз туғилганимизда муайян юлдузлар ўз таъсирларини ўтказганлар.

* * *

“Пантуркизм”, “Панисломизм” деган гаплар ғирт ёлғон. Чунки бор бўлганида эди, сўз ҳам ўзбекча бўлар эди.

* * *

Жадидчилик – энг аввало, адабий-бадий ҳаракат. У жаҳоннинг ярмини қамраб олган. Жадидчилик худди бугунги кундагидек янги бадий тафаккур. У илгариги маориф тизимини, яъни, мадрасалардаги ўқитиш тизимини тиклашга интилишдан бошланган. Бунинг учун адабиёт орқали йўл тутишган. Туркияда бошланган. У – тараққийпарвар умумтурк ҳаракати. Жадидчиликка француз маърифатчилиги таъсир қилган. Масалан, Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт” номли асаридаги фоҳиша аёл тасвири. Француз маърифатчилиги эса, ўз навбатида, Шарқ маданиятидан илҳом олган.

* * *

“Инқилобий”, “прогрессив”, “реакцион” адабиёт деган тушунчалар бўлмағур гаплар. Чунки адабиётнинг маъзи – инсон. Шундай экан, у қандай қилиб реакцион бўлади? Кўринадики, жадидчилик адабиёти ҳам на прогрессивдир ва на реакцион.

* * *

Адабиётда иккита руҳ бор:

1. Куллик.
2. Озодлик.
3. Шахснинг озодлигини миллатнинг озодлиги таъмин этади. Мен аввал ўзбекман, кейин озодман.

“Лотин Америкаси адабиёти” дарсида

Жаҳон адабиётида Лотин Америкаси адабиётини феномен

дейишади .Бу адабиётда роман бўлган эмас, демакки, анъана ҳам бўлмаган. Биринчи роман 1931 йилда ёзилган ва “Премия” деб аталган. Навоийнинг “Садди Искандарий”сини роман дейиш мумкин. Чунки у мифга асосланган (қолган дostonлари роман даражасига кўтарилган эмас). Шунга кўра, ўзбек адабиётида инқилобдан кейин роман пайдо бўлди, дейиш нотўғри.

* * *

Маркесдаги “думли бола” қадимги ҳиндулар мифологиясидан олинган. Миф ҳар доим фожеа билан яқунланади.

* * *

Бошқа халқ психологиясини инкор этиб бўлмайди. У айтаётган гапларни “шундай бўлади”, деёлмасак, “шундай бўлиши мумкин экан”, деб фараз қилайлик.

* * *

Ёзувчининг борлиги унинг бутун асарлари билан белгиланади. Унинг буюк асарлари (ижодкорнинг) фақат бир томонини кўрсатади, холос. Ёзувчининг буюклиги унинг ожиз асарларида ҳам кўринади. Ижод, бу – система. Хуллас, санъаткорнинг улуғлиги унинг битта-иккита асарлари билан ўлчанмайди.

* * *

Биз табиат қўйнидан чиққанмиз. Фожеамиз ҳам шуки – чиққанмиз. Инсон – табиат унсури. У – абадий. Табиатда эврилиш бор, лекин йўқолиш йўқ, бўлмайди.

* * *

Адабиётнинг бирдан-бир вазифаси – ҳаётни ошкора кўрсатиш, унинг фожеасини кўрсатиш.

* * *

Чақалоқ туғилиши билан қаттиқ йиғлар экан, у дунёга келганини интуитив равишда ҳис қилиб, даҳшатдан йиғлайди.

Менингча, унинг тафаккури катта бўлгандаги тафаккурига тенг. Фақат у улғайгандагина мазкур тафаккур намоён бўлади.

* * *

Инсон туғилганда ифлос ва ёлғиз бўлади. Ўлаётганда яна ифлосланади. Инсоннинг моҳияти ана шу икки нуқтадан иборат. Унинг оралиғи субстанция – моҳиятнинг ҳаракати.

* * *

Яшашнинг ўзи – фожеа. Ибтидо фожеа бўлсаю интиҳо фожеа эса, демак, ўртаси ҳам фожеа. Биз ана шу фожеани, даҳшатни енгсаккина, уни тушунамиз. Йўқса, унинг қулига айланиб қоламиз. Ўз фожеасига камдан-кам одам чидайдди. Фожеага бардош бериб, уни кўзгуда акс эттира билган ёзувчи оз, жуда ҳам оз.

* * *

Ҳар ёзувчининг ўз виждони олдидаги жавобгарликдан ташқари бошқалар олдидаги жавобгарлиги ҳам бор. Ҳатто бу муҳимроқдир. Ҳақиқий ёзувчи ўз шахсий ҳаётида бир талай номаъқулчиликлар қилган бўлиши мумкин, бироқ бошқаларга нисбатан ҳеч қачон қабихлик қилмайди.

* * *

Ҳар қандай мард одам ҳам ўзидан ва бировдан ниманидир яширади.

* * *

Адабиётшуносликда профессионализмнинг икки томони бор. Биринчиси – асарни англаш. Бу жараёнда ўзликдан воз кечиш керак. Ўзлик, албатта, таъсир кўрсатади, лекин мазкур жиҳат йўналишини белгилаб бермаслиги лозим. Мен асарни белгилаб бермайин, балки асар мени белгилаб берсин. Иккинчидан, профессионалда асарни ўқиётгандаги лаззатланиш ҳиссиёти сийқаланиб боради.

* * *

Энг қийин нарса – болаликни ўзида сақлаб қолиш. Болаларда қолип бўлмайди. Адабиётшунос ана шундай бола бўлиб фикр қилса, кўп нарса ютади.

* * *

Достоевскийда Мишкин телба, қолганлар соғ. Аслида Мишкин соғ-у, бошқалар телба.

* * *

Ҳаётда ёлғон гапириш ёмон нарса. Лекин ҳаёт ўз йўлида кетаверади, адабиётда эса умуман ёлғон ишлатиш мумкин эмас.

* * *

“Улисс”ни ўқиш учун мифология ва “Одиссея” каби дostonлар билан танишиб чиқиш лозим.

* * *

Ҳалокат, бу – қутулишнинг йўли эмас. Ўлим зиддиятни ҳал қилмайди. Иложсизлик ва иложнинг мавжудлиги “Юз йил танҳоликда”да бирлашади.

* * *

Одиссея ёлғиз эмас, уни ҳатто ҳалок бўлганларнинг руҳлари қўллаб турибди. Аммо, бу – биздаги коллектив ҳақидаги тушунчадан тамоман бошқадир. Маркесда танҳолик бор. Буни таҳлиллаш учун ақл бовар қилмас истейдод керак. Бу ҳатто Фолкнерда ҳам йўқ.

“Улисс”да танҳолик шу бугуннинг хусусияти тарзида очилади. Маркесда танҳоликни келтириб чиқарган куч – кечаги танҳолик. Бу ўринда яққаланишдан ташқари яққалаш ҳам мавжуд. Бу фақат одамга эмас, балки оламга ҳам хос хусусиятдир. Танҳолик юз йил аввалги гражданлик урушидан келиб чиқади. Бу – шартли. Аслида, ёлғизлик башарий қирғиндан келиб чиқади.

Жазонинг оқибати тазарру бўлмоғи керак. Жазонинг ўзи яна қирғинга сабаб бўлади. Буэндиоларнинг бошига тушган кулфатлар жазонинг бир кўриниши. Инсон табиатида тазарруга

қараганда ёвузлик кучлироқ.

* * *

“Қори ишкамба” – Гобсекнинг кўчирмаси. Қаранг, Қори ишкамбага раҳмингиз келмайди, Гобсекка эса келади.

* * *

Агар истейдод бўлса, қачондир, нимадир намоён бўлади. Бу – муқаррар.

* * *

“Улисс”ни узлуксиз ўқиш керак. Чунки ҳаётнинг ўзи шунақа – узлуксиз. Ҳаёт субстанция эмас, балки ҳодиса. Танҳолик ҳам шундай. “Юз йил танҳолик”даги юз йилнинг ўзи чексиз.

“Кафка” дарсида

Хемингуэй, Маркес, Диккенс каби адиблар: “Асар бошқа, мен бошқа”, деган гапни айтишган. Менингча, бу нотўғри. Чунки ёзувчи ким бўлса, асар ҳам ўшандай бўлади. Инсон ўзидан нур таратади. Худди шундай, асар ҳам ёзувчининг бир кўринишидир.

Кафкадек даҳшатли ёзувчи дунёда йўқ. Кафка маънавий жиҳатдан эзилиб, майдаланиб кетган. Яхудийларда одам қаторига кириш учун ҳар нарсадан воз кечиш одати бўлган. Улар ҳатто диндан-да кечишган. Лекин, аслида, қалбда, шуурда ҳеч қачон кечмайдилар. Даҳшат шу ердан вужудга келади. Чунки аросат бошланади. Кафка яхудийликдан чиқиб кетган ва немис тили унинг учун она тилига айланади. Шунинг ўзи танҳоланишдир. У жамиятга киришга ҳаракат қилди, лекин жамият уни ўзидан итарди.

Кафкани биров реалист деса, бошқа биров модернист дейди. Кафкани ўқиганда, шу заминдан келиб чиқиб қараш керак эмас, шуурда заминдан биров кўтарилиш лозим. Хаёл ҳам реаллик

эканини тушуниш керак.

* * *

Болалигимизда эртакдаги барча нарсаларга ишонар эдик ва ишониб тўғри қилганмиз. Ақлимиз расо бўлган сари табиийликдан узоқлашиб борамиз.

* * *

Кафка ўз асарларининг асосий қисмини чоп этишларини ман қилган. Чунки асар таъсирида ўқувчининг даҳшатга тушиб, асар асири бўлиб қолишини истамаган. У бундай асарларини ҳатто ёқиб юборишларини илтимос қилган.

* * *

Гоголь ва Кафка ўртасида ўхшашлик бор. У ҳам Кафка даражасидаги даҳо. Масалан, унинг “Вий” асарини ўқиб кўринг. Гоголь “Ўлик жонлар”нинг иккинчи қисмини ёқиб юборган. Эмишки, у мазкур бўлимда помешчиклардан бирини ижобий қилиб тасвирлаган ва кейин тушуниб қолиб ундан воз кечган. Бу – хато фикр. Аслида, Гоголь ўз асаридан ўзи даҳшатга тушган. Биз Гоголни Белинскийнинг таҳлилидан келиб чиқиб баҳолаймиз. Гоголь покланишга чақирган. Буни Белинский тушуниб етмаган ва танқид қилган. Аслида, Гоголь воқелик қандай бўлса, ўшандай акс эттирган.

Гоголь ҳам рус бўлиб рус эмас, украин бўлиб украин эмс. Аросатда қолган шахс.

* * *

Ҳаётнинг ўзи трагикомедия.

* * *

Нусха кўчириш – санъат эмас.

* * *

Ўз номимиздан бир бурдасини берганга қуллук қиладиган халқ вакили бўлишдан мен уяламан.

* * *

Қачонгача ҳамма одамларни буюк, табиатнинг олий тожи,

деб юрамиз?

* * *

Аввало, ўзликдан воз кечишга рози бўлиш керак. Аввало, киши ўзидан кўркмаслиги лозим. Бундай кўркув хиссини енгиш лозим.

* * *

Кафка 41 ёшида вафот этди. Уни асарларида акс этган ҳақиқат ўлдирди. Кафканинг улуғлиги ўша даҳшатни кўра олганлигида.

* * *

Лирик қахрамон ва шоир деган гап бор. Бу – ғирт бемаънилик. Фақат шоир бор. Лирик қахрамон ҳам шоир, шоир ҳам шоир.

* * *

Пушкин Байроннинг “Шарқ поэмаси” деган асари тўғрисида: “Байрон ҳар бир қахрамонга ўз хусусиятидан битта-биттадан берган. Бу – унинг заиф томони”, деган. Ушбу фикрларида Пушкин ҳақсиздир.

* * *

Воқеликни акс эттиришда ўзини қурбон қилиш Жойс, Камю, Кафкада яққол кўринади.

* * *

Ёзувчининг аросатлиги! Ўйлаб қарасак, ҳаётнинг ўзи шунақа – на у ёқлик, на бу ёқлик.

* * *

Турғунлик даври бир тийинга қиммат давр. Аслида, унинг ўзига хос аҳамияти мавжуд: Кафка, Жойс, Камю сингари ёзувчилар юзага келади.

* * *

Кўздан ёш чиқиши, бу – жуда осон йўл. Биз даҳшатга тушишни билмаймиз, тушунмаймиз.

* * *

Жамият тараққиётида ягона йўл бор – эволюцион, революция билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Революция, бу – табиатга нисбатан тазйиқ.

Дарахтнинг қадри қанча бўлса, инсоннинг қадри ҳам шунча.

“Утопик асарлар” дарсида

Ҳаётни илмга айлантирмоқчи бўлдилар ва айлантирдилар, лекин амалга ошмади.

* * *

Романларни ўқиётганда даҳшатга тушамиз, бироқ ҳаётдан кўрқмаймиз. Аслида романдагилар ҳаётда бўлган.

* * *

Инсон тафаккурда юз фоиз эркин бўлмоғи керак.

* * *

Мафкура санъатда ҳокимлик талаб қилар экан, бадиият бузилади, сўз бузилади.

* * *

Адабиёт ҳаётнинг худди ўзи эмас ва бўлмаслиги керак. Адабиёт иллюзияга айланиши лозим, яъни, гўё худди шунақа.

* * *

Кўриниб турган нарсани фақат сўз билан ифода қилинса, бунинг нимаси санъат?

* * *

Навоий асарлари ҳаётнинг худди ўзи эмас, балки гўё худди ўзи.

* * *

Уран сайёрасини Гёте башорат қилган. Яъни, ҳар қандай сиймо, бу – ахбор (информация).

* * *

Фарходга Ширин кўзгуда жонли бўлиб кўринади. Бу ҳозирги кибернетикага мос тушади.

* * *

Ҳар қандай асар, одатда, бир сўз учун ёки бир сатр, бир фикр учун ёзилади.

* * *

Ҳар қандай асарда нисбатан камчилик бўлади, уни ўйлаб чиқаришнинг ҳожати йўқ.

* * *

Санъатнинг энг зўр устунларидан бири – шартлилик.

* * *

Инсоннинг ҳамма соҳадаги ишлари бир хил принцип (тамойил) га асосланади.

* * *

Шундай ҳодисалар борки, улар моҳиятнинг ўзида мужассам бўлади.

* * *

Бадий асар, бу – модель. Истеъдоднинг қудрати ана шу моделлаштириш процессида намоён бўлади.

* * *

Асар – модель. Лекин бу унинг қадрини туширмайди, балки оширади. Чунки моделда чек йўқ, чегара йўқ.

* * *

Ҳар қандай асарда санъаткор ўзини намоён қилади. Шу – модел.

* * *

Бизникилардан бошқа галактикаларда ҳам инсонлар бор. Улар бошқача, лекин моҳият битта. Буни тушунмасдан туриб санъатни талқин қилиш мумкин эмас. Санъатни олам моҳиятидан ажратиб олиш керак эмас.

* * *

Биз ўз қобиғимиз ичидан чиқа олишимиз лозим. Биз ҳали тухумни ёриб чиқмаганмиз.

* * *

Санъатда ниманидир тушуниш инсонга хузур баҳш этиши керак.

* * *

Ёзувчи ёзмаслик мумкин бўлса, ёзмайди.

* * *

Ўзликни намоён қилиб бўлгандан сўнг ҳақиқий санъаткор учун ҳаётнинг қизиғи йўқ.

* * *

Яшаш, бу – ижод!

* * *

Ҳақиқий санъаткор қанчалик буюк бўлса, шунчалик нозик бўлади.

* * *

Яшаш нима? Бу ўзликни намоён қилиш. Еб-ичиш, сайр қилиш – булар восита, холос.

* * *

Ўзликнинг ўз маъноси, моҳияти бор. У бемаъни эмас. Шу моҳиятни тушунсақкина ундан кўрқмаймиз.

* * *

Толстой баъзан қолипга тушади, лекин Достоевский учун ўлчов йўқ. Достоевскийнинг тафаккур ва истеъдоди тенг. Толстойда истеъдод пастрок.

* * *

Руҳий ҳолат Стендалда системага айланган. Бу ҳатто Толстойда ҳам системага айланмаган.

* * *

Руҳият кўп жиҳатдан онг ва тафаккур билан боғланмаган. Унинг илдизлари бошқа жойда.

* * *

Истеъдод, бу – меҳнат эмас, у туғма хусусият.

* * *

Сексология – эркак ва аёл ўртасидаги рухий муносабат. У – илоҳият даражасига кўтарилган нарса. Инсонни юксакликка чорлайдигн куч.

* * *

Истеъдод – инсон сексологик имкониятларининг энг юқори даражага кўтарилиши.

* * *

Шеърга ошиқ бўлмаган шоир шоирми? Оллоҳга, борликка ошиқлик ҳам шеърга ошиқликда намоён бўлади.

* * *

Ёзувчи кўзга кўринмас ипларни савқитабий орқали топади. Чунончи, Бетховен ўзининг жаҳонга машҳур 9-симфониясини кар бўлиб қолганда ёзган.

* * *

Бўғилган эҳтирос (секс) тафаккурга таъсир қилади. Ҳатто фожеага айланиши мумкин.

* * *

Буюк асарларнинг ҳаммасида системали рухий ҳолат мавжуд.

* * *

Инсоннинг руҳияти ўзи мустақил, кўпинча, ташқи шароитдан, воқеа-ҳодисалардан чиқмайди, улар фақат туртки бўлиши мумкин. Ташқи шароит билан тўқнаш келинганда яшириниб ётган рухий ҳолат уйғониб кетади.

* * *

Роман, аслида, инсонни кашф қилиш.

* * *

Биз одамнинг қадрини билмаймиз-у, гўё халқнинг қадрини биламиз. Ахир, халқнинг ўзи нимадан иборат?

* * *

Бир-бирини севишиб турмуш қурганларда сексологик муносабат гўзаллик туғдиради.

* * *

Ҳар қандай олий ишқий муносабатларнинг манбаи ўша – ибтидоий инстинкт.

* * *

Идеал қаҳрамонларнинг ҳаммаси – фожеа. Чунки улар хаёл, амалга ошмайдиган хаёл ва ёзувчи буни савқитабий орқали сезиб туради.

* * *

Кафка: “Абсурдда абсурд”, деса, Камю: “Ҳаёт – абсурд, лекин унинг ўзи қадрият”, дейди. Яъни, туғилиш ва ўлимнинг ўзи қадрли. Шу икки нуқтанинг ораси абсурд, бироқ қадрли абсурд.

* * *

Борган сари асар ҳажми қисқаряпти, лекин мазмун кенгайяпти.

* * *

Китоб ўқиш учун китобхон ўша давр руҳига кириши, ўша давр одамлари нуқтаи назаридан туриб ёндошиши лозим. Бўлмаса ўқиб бўлмайди.

* * *

Ёзувчининг қалби оламга очик бўлиши керак.

Қуръон – қалби оламга очик ҳодиса.

* * *

Шаклда қайтарилмагандан кейин, демак, мазмун ҳам бошқача бўлади.

“Модернизм” дарсида

Натурализм – XX аср бошидаги модернизм. Натурализм система даражасига кўтарилмайди. У икки хил даврни бошидан кечиради.

Горький натурализмни нотўғри тушунган. Натурализмда кўпроқ модернизмни тушунганлар. Белинский модернизмни тушуниш даражасига етиб келмаган. Унда ўтакетган субъектизм бор. Толстой уни ҳеч қачон қабул қилган эмас. Ҳатто Некрасов – деҳқон шоири ҳам. Белинский Пушкинни бир ёқлама талқин қилади. Унингча, Пушкин подшоҳга қарши, революционер. Натурализмни нотўғри тушуниш Белинскийдан бошланган.

* * *

Модернистик адабиёт XX асрнинг 30-йилларидан шакллана бошлади. У ўз ичига кўп нарсаларни камраб олади. Мазкур адабиётнинг Кафка, Камю, Жойс камби оврупалик, Фолкнер, Хемингуэй каби америкалик йирик вакиллари бор. Улар ҳаётда учрамайдиган (мифологик ва бошқа) шаклларда ижод этдилар. Зигмунд Фрейд – модернизмнинг пайғамбари. У: “Шуурнинг кўринмас, ботиний тарафлари мавжуд. Инсондаги кўп ҳолатлар шу ботиний шуур меваси”, дейди. Жойс ўз асарларида шуурни таҳлил қилади, чунки у Фрейд билан таниш эди.

* * *

Маркс: “Буржуазияда инсон яккаланиб қолади, чунки бу система ва хусусий мулк билан боғлиқ”, дейди. Бу – янглиш фикр. Инсоннинг яккаланиши фақат капитализмга хос эмас. У жамиятга ва инсоннинг табиатига боғлиқ. Инсоннинг яккаланиши барча жамиятларга, хусусан, социализмга ҳам хос хусусиятдир. Жамият қанчалик мураккаблашиб боргани сайин, танҳолик шунчалик кучаяди. Масалан, ибтидоий жамоа тузумидаги билан ҳозирги давр инсон танҳолигини олиб кўрсак, сезамиз.

* * *

Эҳтимол, Гоголь интуитив равишда модернизм йўналишида ёзгандир.

* * *

Чернишевский эстетикасининг мазмуни: гўзаллик –

меҳнатда.

* * *

Садриддин Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” – деярли очерк. Унда воқеликни инъикос эттириш йўқ, балки фақат тасвир бор. Бунда Ғарб модернизмдан таъсирланган ўринлар мавжуд. Козимийда шундай асар “Қўрқинчли Техрон” дир. Агар Шарқдаги мана шу 20-30 йиллик натурализм бўлмаганда, ҳозир ҳам классик анъана давом этётган бўлурди.

* * *

Жаҳон прозаси Золя романларидан бошланади, дейишади.

* * *

Энгельс Бальзакни ўрнак қилади. Лекин реализмнинг ўзига хослигини бир ёзувчи орқали бериб бўлмайди.

Золя ҳам эстетик, ҳам бадиий система яратган. Ҳозирги замон реализми классик замон реализми билан Золя даври реализмининг қўшилувидир. Балки реализмдан, натурализмдан ажратиб олишнинг ўзи нотўғридир.

Натурализмнинг моҳияти нимадан иборат? Фақат Золянинг экспериментал романидан келиб чиқсаккина, натурализмга тўғри баҳо берамиз.

* * *

Марксизм: “Базис бирламчи, устқурма иккиламчи”, дейди. Хўш, марксизмнинг ўзи нима? Устқурма ва у дунёни ўзгартирди. Демак, базис бирламчи эмас.

* * *

Энгельс: “Бальзак ўтмишдаги ва ҳозирги барча Золялардан устун”, дейди. Золяга берилган баҳо натурализмга берилган баҳо эди ва шундан кейин унга (натурализмга) эътибор сусайди.

* * *

Инсоннинг нафақат ижтимоий, балки биологик – энг муҳим томони ҳам ҳисобга олиниши зарур. Натурализмнинг устунликларидан бири, инсонни биологик мавжудот деб кашф

қилиш билан боғлиқ. Бальзак эса инсонга кўпроқ ижтимоий мавжудот сифатида ёндошади. Бальзак даврида бу табиий ҳодиса эди, бироқ ўша пайтдаёқ бунга қарши бўлган Стендаль дунёси бор эдики, буни ҳам инкор қилмаслик лозим.

* * *

Стендаль – психологик таҳлил. Вақтида уни ҳеч ким тушунмади, қизиғи шундаки, уни Бальзак тушунди. Бальзак Стендальга айтади: “Нега сиз ҳолатларни тасвир этаётганингизда атрофни ҳам чизмайсиз?” Кўринадики, Бальзак ҳамма ҳақиқатни ўзида мужассам этолмайди.

* * *

“Менингча, типик деган тушунчадан умуман воз кечиш керак. Чунки ҳозирги замон реализми учун бу ўзини оқламайди”, деган эди Роже Городи. Ушбу француз адабиётшуносининг “Реализм без берегов” деган асари мавжуд. У Кафкани биринчи бўлиб социалистик реалист, деб атайди.

Роже коммунист бўлган. Қизиқ, илгари улуғ рухонийлардан даҳрийлар чиққан, энди эса даҳрийлардан Рожелар чиқяпти.

* * *

Эҳтимол, Кафкани система деб эмас, балки модернизмнинг бир кўриниши деб тушунмоқ керакдир.

* * *

Бергсон инсонни, асосан, биологик мавжудот сифатидаги руҳиятини ўрганади (ирсият назарияси).

* * *

Инсон ўзини кашф қилишда ҳам табиатга тақлид қилади. Бу – биринчи кашфиёт. Яна бир кашфиёт ирсий кашфиёт ҳисобланади. Яъни, инсон бир-биридан ўзининг биологик характери билан фарқ қилади. Бўлмаса, нега бир хил шароитдаги ўнта одам ўн хил бўлади? Ташқи шароитдан кучлироқ нимадир бор экан, ахир. Буни кашф қилмоқчи бўлган Сеченов жинни бўлиб ўлган.

* * *

Инсонни кашф қилиш табиат билан боғлиқ.

* * *

Адабиёт – инсонни кашф қилиш.

* * *

Ирсият назарияси керак эди. Шундан кейин Бальзак ҳам, Достоевский ҳам, Толстой ҳам жавоб беролмай қолди. Шунга қарамай, натурализмда юқоридагилар бутунлай инкор этилмади.

* * *

Шарқда етти авлодни билиш бор, етти авлод ичида қиз бериб, қиз олиш йўқ. Чунки ирсият бузилади.

* * *

Бальзак воқеликнинг яширин механизмини ҳатто математик шаклларга солиб кўрмоқчи бўлган. У математика ва социологияни мутахассисларидан ҳам яхши билган.

* * *

Шароит қандай бўлса, характер шундай бўлади, деган гапни исботлаб келишади. Аслида, бу унча тўғри эмас. Ҳар битта одамга, албатта, муҳит таъсир қилади, бироқ уни йўлга солиб турган табиати ҳам бор.

* * *

Характер индивидуаллик ва объективликнинг тўқнашувидан келиб чиқади, дейишади-ю, негадир унинг индивидуаллиги (табиати)га эътибор беришади.

* * *

Инсон туғилмасидан олдин биологик жиҳатдан программалаштирилган бўлади. Бироқ буни умумий қонуниятга айлантормаслик лозим, яъни, ўғрининг ўғли ўғри бўлади, дейиш керак эмас. Шунга қарамай, буни-да эътиборга олиш лозим.

* * *

Золяда натурализм ва реализм қўшилиб кетади.

* * *

Натурализмда ҳаракат – динамика йўқ. Буни ҳам биз нотўғри тушунамиз, яъни, динамика бўлмаса, ёмон деймиз. Аммо динамикасиз антик дунё асарларини кўкка кўтарамиз. Масалан, трагедиялар уч хил шароитда ўтади.

* * *

Адабиётдаги ҳодисаларга таъриф бериш керак эмас, муҳими, уни тушуниш.

* * *

Толстой: “Бир лаҳзани акс эттириш мумкин”, дейди ва тахминан беш юз бетлик бир асарини шунга бағишлайди.

* * *

Шунақа ҳодисалар борки, умрнинг моҳиятини динамикасидан келтириб чиқариб бўлмайди. Чунки бунда бир ҳаракат иккинчи, навбатдаги ҳаракатга қарши бўлиб чиқади. Буларни фақат лаҳзани инъикос эттириш орқалигина моҳиятини тушуниш мумкин. Шу жиҳатдан олганда, кўпчилик тан олмасанда, фотография ҳам санъатдир.

* * *

Адабиётнинг яна бир чексиз таъсирларидан бири – раҳм-шафқат туйғусини уйғотиш бўлса керак.

* * *

Бергсон фалсафасига кўра, борлиқнинг кечмиши эволюцион ҳаракатга асосланган ва у ҳар доим ҳам жўнликдан мураккабликка томон боравермайди, ҳамма нарса қайтарилади.

* * *

Бугун интиҳо бўлган нарса эрта учун ибтидо.

* * *

Натурализм ҳам эволюцион руҳда акс этади.

* * *

Инсоннинг ўзи ҳам, унинг санъати ҳам табиатга қанча яқин бўлса, шунча кучли бўлади.

Руссо табиатга восита сифатида қараган. Табиат унинг учун моҳият бўлмаган. Натурализм Руссо ожизлигини ҳам маълум маънода енга олган.

* * *

Индустрия табиатни (инсонни ҳам) қулга айлантиради.

* * *

Натурализмда табиатга қайтишга интилиш бор.

“Томас Манн” дарсида

Бадиий асардан хулоса чиқариш керак эмас. Ҳаётнинг хулосаси бўлади.

* * *

Томас Маннда оламга нисбатан олам яратишга интилиш бор.

* * *

Томас Манн Толстой ва Бальзаклар даражасида, лекин уларга нисбатан анча мураккаб. Унинг Толстой ва Бальзак сингари оммавий эмаслигининг сабаби ҳам шунда.

* * *

Факт образ орқали воқеликни тўла акс эттириб бўлмайди.

* * *

Адабиёт истеъдоддан ташқари (ёзиш) техника(си)ни ҳам талаб қилади.

* * *

Чернишевский ўта тенденцион ёзувчи. У халқни қўлга болта олишга биринчи бўлиб чақирган. У ёзувчи эмас. “Нима қилмоқ керак?” деган асари ҳам асар эмас. “Нима қилмоқ керак?” деган саволга “Воқеликни акс эттириш керак”, деб жавоб бериш керак.

* * *

Адабиётга ҳикоя мифларни дастлаб Томас Манн олиб кирган. Фашизм саксон миллион одамни йўқ қилди. Лекин

мазкур қабоҳатга нима мажбур қилди? Буни ҳеч нарса тушунтириб беролмайди. Фақат озгина яқин борадиган , бу – МИФ.

* * *

Ҳар битта бадий асар дастлаб миллийдир. Миллий бўлмаган адабиёт, адабиёт эмас.

* * *

Аристотель: “Асар адабиётга тақлидан яратилган “нарса”дир”, дейди. Мен буни андак ривожлантириб: “Асар табиатга тақлидан яратилган табиат, бошқа табиат, табиатга мувозий (параллел) табиат”, дейман.

Бу бошқа табиатнинг ўз одамлари – тирик одамлари бор.

* * *

Тақлид ўхшаш эмас, нусха бўлса ўхшаш бўлади.

* * *

Типиклаштиришни поэтиканинг бир қонуни, дейиш гуноҳ.

* * *

Бадий асарнинг ўзи воқелик.

* * *

Моделлаштириш дегани, бу – бироз аввалги ва бироз кейинги воқеликни табиатга тақлидан яратиш демак. Бирок, ўн йил-ўн беш йилдан кейинини моделлаштириш қийин ва ҳатто мумкин эмас. Чунончи Томас Маннинг “Сехрли тоғ”ида фашизм моделлаштирилади. Роман ёзилганда фашизм ҳали бўлган эмас.

* * *

Ҳар қандай бадий асарнинг ўз атмосфераси (ҳавоси) бор.

* * *

Томас Манн бевосита табиатнинг ўзига тақлид қилмайди, миф орқали тақлид қилади.

* * *

Даҳо истеъдодларни кўлидан ушлаб юрадиган нарса, кўпинча – интуиция. Гёте интуиция орқали Уран сайёрасини

айтиб берган. Фақат йигирма йил сўнгида бошқа математик олим буни исбот қилиб беради.

* * *

Ҳаёт кўпинча кулфатдан иборат. Ёруғ томонлари баъзан бўлади, баъзан бўлмайди.

* * *

Томас Маннинг роман структураси миф асосига қурилган. Демак, роман-миф жанрининг бошланиши у билан боғлиқ.

* * *

Бадий танқид эмас, бадий таҳлил бўлиши керак.

* * *

Олам мифологиясидан ҳамма нарсага жавоб топиш мумкин. Мифология – универсал ҳодиса. У инсониятнинг бутун тарихи, тажрибаси.

УСТОЗ ЛЕКЦИЯЛАРИДАН (Азамат Товбоев ёзиб олган ва жамлаган)

Санъатда энг асосий нарса – интуиция. Ҳаётнинг қиммати қимматсизлигида, маънисини – бемаънилигида.

Адабиётда мафкуравий қолип даҳшатли нарса бўлса керак, бадииятдан бутунлай уриб ташлайдиган нарса. Агар шундай бўлса, у ўз бадииятидан маҳрум бўлади, сўз ўлади.

Инсоннинг жисмоний имкониятлари чексиз.

Мен қанча тирик бўлсам, шунча жонли бўлишим керак.

Мен экзистенцияни ёки бошқаларнинг ҳаммасини Навоидан топиб беришим мумкин. Менимча, Навоийни ўрганиш билан Кафка, Камюларга бориш керак. Ишонинглар, Навоийни маълум маънода билсанглар, бошқаларни ўрганиш иштиёқи пайдо бўлади: Шу муаммо Кафкада қандай экан? Ёки Шекспирда?

Мусонинг яхудийларни кўчириши минг йил давом этади, неча авлод йўқ бўлиб кетади. Бу фожеа эмас. Бу одамларга, бу кулларга озгина нарса таъсир қилиши мумкин, лекин тўла озод қилиб бўлмайди. Сингиб кетган.

Туғилиб келаётган авлод озод бўлади. Энг асосийси Тафаккурда. Кучи етган даражада ҳаракат қилиш керак.

Севги мақсад эмас, Севги – восита.

Ўкинч ва умид

Мазкур суҳбатда адабиётшунос олим Талъат СОЛИҲОВ ва ёзувчи Олим ОТАХОНОВ ҳозирги замон жаҳон адабиётида роман жанри тараққиёти ва ўзбек романчилиги муаммолари ҳақида фикр юритадилар.

Суҳбат муаллифларнинг ўз фикрини акс этдиради.

О. ОТАХОНОВ: – Ҳар бир китобхонни ўзга халқларнинг адабиёти ва бу адабиётлар ҳаётни қай даражада акс эттираётгани қизиқтиради, ўқувчи бу адабиётларга хос бўлган кўплаб жумбоқларга жавоб топгиси келади, шунга интилади ва бу табиийдир. Тили, дини, удумлари турли-туман халқларнинг адабиёти ҳам турлича. Шу ранг-баранг адабиёт боғида, таъбир жоиз бўлса, ўзбек адабиёти деб аталмиш ниҳолнинг ўсиши қандай? Бошқа дарахтлар сингари у ҳам мева бераяптими? Суҳбатимиз аввалида сизга шу савол билан мурожаат этмоқчиман. Лекин шуни айтиб ўтмай иложим йўқ: суҳбатдан мақсадимиз шу масалаларга тўла-тўқис жавоб бериш эмас. Балки адабий фикр ихлосмандларининг эътиборини озгина бўлсин озиклантиришдир.

Талъат СОЛИҲОВ: – Олимжон, тўғри, бир суҳбат доирасида сиз қўйган муаммоларга жавоб бериш, албатта, қийин. Қийингина эмас, иложи ҳам йўқ. Шунинг учун ҳозирги суҳбатимиз балким умумий муаммолар ҳақида бўлар, адабиётимизнинг умумий ҳолати ҳақида бўлар, лекин мен бир нарсани таъкидламоқчи эдим. Биз ўзбек адабиётидаги ютуқларни танқид қилиш ёки инкор этиш мақсадида бу суҳбатни уюштираётганимиз йўқ. Лекин бу – ўзбек адабиётининг муаммоларидан кўз юмиш, улардан четга чиқиш мумкин ёки лозим, деган гап ҳам эмас. Ҳозир ҳаёт шундайки,

аввалги муаммоларнинг устига янги-янги муаммолар кўшиляпти. Бу муаммолар фақат ҳаётини ёки ижтимоий эмас, балки эстетик тафаккуримизга, эстетик дидимизга, адабиётга муносабатимизга, адабиётни, санъатни тушунишимизга боғлиқ. Шунинг учун бу муаммолардан, бу мунозаралардан четга чиқолмаймиз ва бунга ҳақимиз ҳам йўқ. Айтмоқчиманки, ўзбек роман-чилиги тўғрисида сиз айтган муаммолар атрофида суҳбат қилсак жуда яхши бўларди.

О. ОТАХОНОВ: – Ҳозир биз яшаётган дунё қиёфаси, мисли кўрилмаган даражада деса ҳам бўлади, тез ўзгараёпти. Илм-фан тараққиётининг шиддатли оқими инсоннинг тафаккурига бағоят кучли таъсир этаяпти. Бугунги кунда адабиётнинг, романнинг вазифаси нимадан иборат бўлиши керак? Ёки бу жанр муайян вазифани ўз зиммасига олиши керакми? Бугунги адабиёт ижтимоий тараққиёт натижаларини илғаб олмасданоқ илм-фанда янги-янги кашфиётлар қилинаёпти. Бу кашфиётлар башариятнинг ҳаётига, инсоният тафаккурининг ўзгаришига олиб келаяпти. Ғарб адабиётида кўплаб оқимлар мавжуд. Уларда адабий намуналар яратилмоқда. Нисбатан илгарироқ, тажриба сифатида дунёга келган адабий мактаблар эса бугун шаклланиб, янги йўллар изламоқда. Ўтган асрнинг буюк даҳолари – Балзак, Толстой, Диккенс сингари ижодкорларнинг мерос сифатида қолган адабий қуроқларининг “эскиргани”, бугунги адабий жараёнда “яроқсиз” ҳолга келиб қолганлиги ҳақида турли хил фикрлар айтиляпти, мунозаралар кетаяпти. Мана шундай даврда ўзбек романчилигида аҳвол қандай? У, борингки, кейинги 30 йил ичидами, 20 йил ичидами нималарга эришди? Унинг ҳозирги мавқеи-даражаси, кўлами, ранг-баранглиги қониқарлими?

Т.СОЛИҲОВ: – Эсингизда бўлса, бир суҳбатимизда бадиий тафаккур, ижтимоий тафаккур ва ана шу тафаккурлар ўртасидаги муносабат, бизнинг миллий адабиётимиздаги

тафаккур жаҳон бадий тафаккури даражасига кўтарилганми, йўқми – шулар ҳақида гаплашгандик. Мен фақат бир нарсани эслатишни истар эдим. Жамиятда бўлаётган янгиликлар, ўзгаришлар – буларнинг ҳаммаси тафаккуримизнинг тараққиётига, шу тараққиётнинг тезлашишига сабаб бўлаяпти, дедингиз. Бу тўғри гап, лекин қисман тўғри. Чунки, бахтга қарши, ижтимоий тафаккурнинг тараққиёти, иқтисодий тафаккурнинг тараққиёти, айниқса, сиёсий тафаккурнинг тараққиёти ҳозир бизда, мамлакатимизда шу даражада тезки, бадий тафаккур ана шу тафаккур орқасидан етиб бораётгани йўқ. Анча орқада қолаяпти. Бунга адабиётнинг ўзидан мисоллар келтириш мумкин. Фақат ўзбек адабиёти эмас, умуман, кўп миллатли совет адабиёти ана шу тезкор ўзгаришларни, инқилобий ҳодисаларни бадий акс эттиришда муайян даражада заифлик кўрсатаяпти. Лекин чин асарлар жуда кам. Ҳозир шов-шув бўлган асарларнинг кўпчилиги, рус адабиётида бўладими, грузин ёки украин адабиётида бўладими, 20–30- йилларда ёзилган А.Платоновнинг “Чевенгур” романи ёки М.Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романи ва бошқа, бугунги кунда юксак даражада баҳоланаётган асарлар шу имкониятлар, ўша тафаккур доирасида юзага келган эди. Булар ўша пайтдаги жаҳон адабиётининг энг сара романлари эди. Булар энди бизга бир кашфиёт бўлиб кўриняпти. Чунки, аввало, биз у пайтда яшамаганмиз, билмаймиз. Қолаверса, бу романлар ўша пайтда кўпчиликка маълум бўлмаган. Энди нашр этилаётир. Кўриб турибсизки, бизнинг ҳозирги тараққиётимиз даражасига мос келадиган, ана шу тезкорликни ўзида мужассам қилган, янги бадий тафаккурни ўзида жамлаган асарлар ўша пайтда – кўп фикрлиликка, хур фикрлиликка муайян даражада имкон бўлган даврда яратилган. Вақт ўтиши билан бу асарлар тақиқланиб, адабиётнинг тараққиётига ҳеч қандай таъсир кўрсата олмади, чунки уларга чек қўйилган эди. Бизда, ўзбек адабиётида ўша

пайтда ҳам бунақа асарлар ёзилган эмас. Фақат Чўлпоннинг шеърлари ва “Кеча ва кундуз” романи, Фитратнинг драмалари ва илмий мақолалари бундан мустасно. Булар бармоқ билан санарли даражада. Бахтга қарши, шуларни ҳам ҳозир китоб ҳолида чиқараётганимиз йўқ. Кўриниб турибдики, мана шу сиз айтган тезкорлик шу куннинг адабиётида, шу куннинг бадий тафаккурида ҳали ўзининг аксини топмаётир. Бу эса жуда катта камчилик.

О. ОТАХОНОВ: – Гапингиздан шундай хулоса келиб чиқадики, эртанги адабиётнинг тамал тошини, асосини бугун қўйиш керак бўлади. Биз эртага кечаги адабиётни таҳлил қилиб, кечаги адабиёти ўрганиб юрамиз. Демак, бизда ҳали йиллар ўтган сари, ўн йиллар ўтган сари бугунги ва эртанги адабиёт жаҳон адабиёти олдида тунов кунги, ўтган кунги адабиёт бўлиб қолаверар экан-да. Шу йўллардан чиқиш, адабий-бадий тафаккурнинг ривожланишига ҳисса қўшадиган асарлар яратиб, китобхонни ҳам шунга тарбиялаб, савиясини шундай романларни тушунадиган даражага олиб чиқиш учун қандай ҳаракатлар қилиш керак бўлади? Фақатгина шундай асарлар яратишнинг ўзи етарлими?

Т. СОЛИҲОВ: – XXI аср адабиёти, деб аталадиган ходисанинг пойдевори ҳозир қўйилиши керак. XXI аср адабиётининг пойдевори XXI аср келгандан кейин қўйилиши мумкин эмас. Чунки адабиётда муҳим бир нарса борки, уни анъана деб аташади. Лекин анъананинг иккинчи бир нозик томони шундан иборатки, баъзан биз буюк анъаналарнинг атрофида ўралашиб қолиб, ўша анъаналарга ёпишиб олиб, бундан бошқа нарса йўқ, бундан бошқа нарса бўлмаслиги керак, деган фикрга келиб қоламиз. Назаримда, XXI аср адабиётининг пойдеворида иккита муҳим нарса бўлиши керак: бири – миллий анъана – адабиётимиз, санъатимиз соҳасидаги миллий анъана ва иккинчиси – жаҳон адабиётининг даражаси, жаҳон бадий

тафаккурининг даражаси ва жаҳон адабиётида эришилган тажриба. Ана шу нарсалар пойдеворнинг асоси бўлади, пойдеворнинг пойдевори бўлади, агар хоҳласангиз, пойдеворнинг ғишти ҳам, лойи ҳам шундан иборат бўлади.

Биласизми, мен ҳозир бир нарсани эсладим. Турғунлик даври деб аталган пайтда (у пайтда студент эдик) мен бир мақолани ўқиган эдим. Унинг муаллифи ҳозир эсимда йўқ, қаерда чоп бўлганини, сарлавҳасини ҳам эслолмайман. Лекин унда адабиётнинг тараққиётини тушуниш учун, ада-биётнинг тараққиётини амалга ошириш учун унинг келажаги ҳақида фикр (прогноз) бериш керак, яъни унинг келажагини пайғамбарона назар билан кўра олиш зарур, деган фикр бор эди. Бахтга қарши, шу нарса бизда умуман амалга ошгани йўқ. Мана шу фикр ўша мақолада учқунга ўхшаб бир йилт этди-ю, сўнди-кетди. Бироқ адабиётнинг келажаги ҳақида башорат зарур, бу социологик тадқиқотлар асосида юзага келадими, шахсий-индивидуал тафаккурнинг ёки умумтафаккурнинг тараққиёти, хусусиятларига таяниладими ёхуд танқидчининг, адабиётшуноснинг ўз шахсидан келиб чиқадими, ҳар қалай, бадий тафаккур тараққиёти шуни тақозо этади. Келажакни олдиндан кўра билишга ҳаракат қилишдан чўчимаслик керак. Хўп, янглишсак янглишибмиз-да, бу катта гуноҳми жуда! Мана шу нарса керак, жуда зарур.

Ғарб адабиётшунослигида структурал адабиётшунослик деб аталадиган

бир йўналиш бор. Бу бизнинг умумий адабиётшунослигимиз доирасидан – биз кўникиб қолган адабиётшунослик доирасидан четга чиқадиган структурали йўналиш. Ана шу йўналишда прогноз деган нарса мавжуд. Ба-шорат қилишга ҳаракат, ҳеч бўлмаганда ҳаракатнинг ўзи жуда муҳим нарса. Сиз жуда яхши кўрадиган ҳодиса – экспериментал адабиёт ҳам шунга ўхшаган нарса. Башорат ҳам эксперимент. Балки муваффақиятли чиқар,

балки муваффақиятсиз. Лекин муваффақиятсиз чиққан пайтда ҳам биз нима қилмаслик кераклигини ўрганиб оламиз. Муваффақиятли чиқса, нур устига нур.

О. ОТАХОНОВ: – Талъат ака, назаримда, ўзбек совет романчилиги, агар ўхшатиш жоиз бўлса, ўзига тўқ кишининг узок давр мобайнида секин-аста камбағаллашиб, қашшоқлашиб бориш жараёнини эслатади. Бу билан нима демоқчиман. Мана, қаранг, Қодирий асос солган, янги йўналишдаги адабиёт, деб тан олинган роман жанрининг илк намунаси – “Ўтган кунлар” романи. Айтиш лозимки, бу роман муваффақиятли чиққан. Яратилганига озми-кўпми 60 йилдан ошди. Аммо шу 60 йил ичида инсоният тафаккури ма-даният соҳасида, илм-фан бобида ҳар қандай зиддиятли мураккаб йўлни босиб ўтган бўлса-да, олға силжиди, илгарилади. Бироқ, эҳтимол бу шаккокликдай туюлар, ўзбек романчилигида жиддий силжиш бўлди, деёлмаймиз. Мана, ўзбек романи бадий жихатдан шаклланиб боришини мисоллар орқали кузатинг: “Кеча ва кундуз”, шундан кейин ёзилган романлар: “Сароб”, “Навоий”, “Уч илдиз”, “Ўқитувчи”, “Наврўз”, “Уфқ”, “Умид”, “Сўнгги бекат”, “Икки эшик ораси”, “Лолазор”... Менимча, шу пайтда, айтайлик, Асқад Мухторнинг “Чинор”, Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, Пиримқул Қодировнинг “Қора кўзлар” романлари орқага кетиш жараёнини биров секинлаштирди. Таъбир жоиз бўлса, жанр сифатида роман-нинг обрўсини саклаб турди. Лекин, афсуски, бу вақтинчалик экан. Ҳолбуки, шу турғунлик деб аталаётган даврда ҳам бошқа жумхуриятлардаги халқ-ларнинг адабиёти озми-кўпми яхши асарларнинг ҳам эгаси бўлиб чиқди. Ўша жойларда эса қоладиган, бармоқ билан саналгудек бўлса ҳам, яхши, пухта асарлар эълон қилинди – Болтиқбўйи адабиёти, грузин адабиёти, озарбойжон адабиёти, қирғиз адабиёти... Бизда эса шу ҳодиса жуда секин юзага чиқаяпти. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

Т. СОЛИҲОВ: – Бу жуда мураккаб савол. Чунки бу муаммонинг ўзи жуда зиддиятли. Аммо бунақа саволларга жавоб берадиган вақт келди. Ҳозир биз жавоб бермасак, биздан кейин келадиганлар беш йил, ўн йилдан кейин жавоб бермайди ва шу тариқа жавоб беришга ҳам кеч бўлади.

Тўғри айтдингиз, сталинча қатагон йиллари, ундан кейин турғунлик йиллари совет миллий адабиётларида кам бўлса-да, ажойиб асарлар яратилди. Расмий сиёсатга, расмий системага, расмий бадиий тафаккурга ва адабиёт сиёсатига қарама-қарши ўлароқ шундай асарлар яратилди. Масалан, Й. Авижюснинг “Йўқолган гўша” романи. Қаранг, бу бутунлай янги тафаккурдаги бадиий асар эди. Ҳолбуки, 60-йилларда яратилган. Ҳатто мажбур бўлишган шу асарга Ленин мукофотини беришга. Чунки “Йўқолган гўша” Совет Иттифоқи адабиётидагина эмас, балки жаҳон адабиётидаги энг бақувват роман эди.

О. ОТАХОНОВ: – Нодар Думбадзенинг жажжигина қиссаси – “Куёшни кўраяпман” асари ҳам ўша йилларда чоп этилиб, Бутуниттифоқ Ленин комсомоли мукофотига сазовор бўлган эди. Қаранг, шу кичкина қиссада ниҳоятда ўзига хос бир халқнинг уруш йилларидаги ҳам аламли, ғамгин, ҳам қувноқ кунлари ҳақида ҳикоя қилинади... Ўша йиллари Чингиз Айтматов қиссалари, сал кейинроқ Ч.Амирэжибининг “Дата Туташиа” каби романлари яратилди. Бизда шундай асарларнинг яратилишига нима монелик қилди?

Т. СОЛИҲОВ: – Мен студентларга лекция ўқиётган пайтимда бир нарсани кўп таъкидлайман, чунки мен ўзим шунга қаттиқ ишонаман: ёзув-чида табиий, катта кўламдаги бақувват истеъдоддан ташқари ҳақиқий жасорат ҳам бўлиши керак. Жасоратнинг эса турли поғоналари бор: паст поғонаси, ўрта поғонаси ва юқори поғонаси. Паст поғонаси шундан иборатки, ёзувчи ҳам ўзимиз қатори одам. Бола-чақасини боқиши, оиласини таъминлаши керак. Болаларига бир бурда нон топиб

бериши лозим. Ана шуни ўйлаб у баъзан айтмоқчи бўлган гапларни айтмайди. бу биринчидан. Иккинчидан, сиз юқорида айтиб ўтган ёзувчилар жаҳон адабиёти билан бевосита алоқадаги ижодкорлар. Улар бир қоронғу хонага ўзини қамаб қўйган эмас, ўз хоҳиши билан ўзини туткунликка солган ёки ўзлатга чекинган ёзувчилар ҳам эмас. Такрор айтаман, улар жаҳон адабиётидан хабардор ёзувчилар. Чингиз Айтматовнинг бир машҳур немис танқидчиси билан бўлган суҳбатидан Томас Манн ҳақида ва Томас Манннинг адабиётга мифни олиб кирганлиги, роман-мифни яратганлиги тўғрисидаги гапларини ўқиб, мутахассис сифатида ҳайратга тушдим. Қаранг, шу гапларни Авижюс ҳақида ҳам гапирса бўлади. Чингиз Айтматовнинг ўзи ҳақида ҳам гапирса бўлади, бошқа баъзи ёзувчилар ҳақида гапирса ҳам бўлади. Бизнинг юксак анъаналаримиз бор, деймиз. Шунинг ўзи гўё етарлидай бизга. Мана – иккинчи сабаб. Мен яна бир сабаб ҳақида тўхталмоқчиман. Балки бу одамларнинг кўнглига бироз ботмайдиган мулоҳазадир.

Бизни ўстирмай турган касаллик, умуман инсонга хос бир хусусият – дангасалик, интеллектуал дангасалик, тафаккур дангасалиги. Шу сабабли биз кўп китобларни ўқимаймиз. Мен фақат бадий китобларни назарда тутаётганим йўқ, балки фалсафий китобларни, тарихга, психологияга оид китобларни кўп ўқимаймиз. Одатда, озгина билиб олсак бўлди, кейин ҳаммасидан хабардордай юраверамиз. Энди мана шу нуқсонларни енгиб ўтиш учун жасорат, оғир меҳнат, ҳур ҳаёл керак. Яна такрорлайман: бизга етишмайдиган нарса – жасорат. Бошқа яна кўп сабаблар бор-ку, лекин муҳими шу.

Ўзбек романининг турли даврлардаги тараққиётини сиз Абдулла Қодирийдан бошладингиз. Гап шундаки, “Ўтган кунлар” романи ёзилган, босилиб чиққан пайтда ўзининг поэтикаси нуқтаи назаридан жаҳон адабиётининг, жаҳон

романчилигининг энг юқори тараққиёт нуқтасига кўтарилган асар эди. Жаҳон адабиётида машҳур бўлган, мавжуд бўлган биронта асардан “Ўтган кунлар” романи паст турмайди. Лекин унинг бошига кулфат тушди. Роман тақикқа учради. Абдулла Қодирийнинг ўзини қатл қилишган бўлса, романни ҳам қатл этишди. Лекин роман ўлмаслиги керак эди, ўлмади. Натижада ўзбек адабиёти роман жанрини қайтадан кашф қилишга мажбур бўлди. Тушунасизми, ўзбек романи тараққиёти етиб келган жойдан, ўзбек адабиёти юксалган жойдан давом этгани йўқ, балки янгидан кашф қилинди. Ойбекнинг “Қутлуғ қон”ида, “Сароб”да роман жанр сифатида янгидан кашф қилинди. Лекин орадан яна бир муддат ўтди. Энди “Сароб” қатағон қилинди. “Навоий” романининг бошига тушган кулфатлар-чи. Мана, яна тўсиқ қўйилди романнинг тараққиёти йўлига. Бахтга қарши, баъзи бир ёзувчиларимиз ҳам бунга катта ҳиссасини қўшишди.

Янги романчилигимизнинг энг яхши намуналаридан бири “Улуғбек хазинаси”идир. Бу традицион роман. Роман структураси нуқтаи назаридан, жанрнинг тараққиёти нуқтаи назаридан бақувват роман, пишиқ роман, ўқиладиган роман. Романда янги поэтика яратилган эмас. Янги структура яратилган эмас. Тўғри, айна чокда бу камчилик ҳам эмас. Бу – романнинг ўзига хослиги. Лекин романда бир янгилик бор. Мен мана шу янгиликни Фрейдга, Кафкага олиб бориб боғлардим. Шундай бир воқеа бор асарда. Эсингиздами, Абдуллатифнинг психологик ҳолати. Улуғбекнинг – отасини ўлдиргандан кейинги ҳолати. Унинг ўз қилмишидан даҳшатга тушиши... босинқирашлари, ботиний онг... Мана шу онгда рўй бераётган ҳодисалар. Ярим мистик, ярим фантастик ҳодисалар... Лекин ҳаммаси реал ҳодисалар. Бу нарса бизнинг романчилик учун янгилик эди. Бу ажойиб бир нарса. Биз учун ажойиб бир кашфиёт. Тўғри, жаҳон романчилигида бундай кашфиёт бўлиб ўтган, лекин биз учун барибир кашфиёт. Бироқ, ҳамма гап

шундаки, биз учун кашфиёт бўлган романнинг структурасидаги мана шу янгиликни ким давом эттирди? Ҳеч ким. Ҳатто, Одил Ёқубовнинг ўзи ҳам бу бадиий кашфиётига қайтмади. Унинг кейинги романларидан бири – “Кўхна дунё”да бунақа нарсалар йўқ. Ёки шунга ўхшаган бошқа бир ҳолатни олайлик. Пиримқул Қодировнинг янги “Авлодлар довони” романида шоҳ Акбарнинг узлатга чекиниши, ўрмон ичига кириб кетиб, тарки дунё қилишида – ўша жойда ажойиб бир психологик тасвир бор. Шу даражадаги тасвир адабиётимизда йўқ эди. “Улуғбек хазинаси”даги бошқа, бу бошқа. Лекин бу ҳам бадиий кашфиётдир. Савол туғилади: нима учун бизнинг романнависларимиз шу кашфиётлардан фойдаланишмайди. Қудрати етмайдими? Билими етмайдими? Қудрати етмайди, дейиш бир ҳисобдан баҳслироқ, албатта, чунки бизда истеъдодли романнавислар етарли. Балки, билими етмас. Билими етмайдиган бўлса ўқиб-ўрганиш мумкин. Хуллас, кўраяпсизки, кашфиётлар бор. Ҳаммаси шу жойнинг ўзида бўлган кашфиётлар. Менда шундай тасаввур туғиладики, ҳар битта роман, жилла қурса, ҳаммаси бўлмаса ҳам, муайян даврнинг романи ўз ҳолича кашфиёт бўла олади. Лекин кейин ёзилган романларда олдин эришилган тажрибалар давом эттирилиши керак.

О. ОТАХОНОВ: – Айтмоқчисизки, бамисли кўриқ ер очилиб, экин экилмай, шундайлигича қолиб кетгандай...

Т. СОЛИҲОВ: – Ҳа, шундай. Роман – бу бир система. Ҳозирги суҳбатимизда айтилаётган роман деган тушунчада мен фақат ўзбек романини тушунмайман. Жаҳон романчилиги – бу система. Ҳар қандай яхши ёзилган миллий роман жаҳон романчилиги системасидан тушиб қолиши, элакнинг тўридан тушиб кетиши – бу фожа. Мана шуни тушунишимиз керак. Жаҳон адабиётида мавжуд бўлган романнинг савиясига интилиш керак. Мен жаҳон адабиёти бўйича иш олиб бораман,

Ғарб адабиётининг табиати, тажрибаси ҳақида мутахассис сифатида гапираман, бу ўринда мен совет адабиёти ёки ўзбек адабиётини жаҳон адабиётига қарама-қарши қўймоқчи эмасман. Биль-акс, романчилигимиз мана шу даражага кўтарилиши кераклигини айтмоқчиман, холос. Стендалнинг бир гапи бор: “Адабиёт – катта йўлга қўйилган кўзгудир”. Адабиёт ана шу кўзгуни сизнинг юзингизга рўбарў қўяди. Кўзгуда сиз қандай кўринаяпсиз – мана шу реал ҳақиқат. Мақсад адабиётшуносликни ўзбек адабиётшунослиги даражасидан жаҳон адабиётшунослиги даражасига кўтариш. Шунини тушунсак, жаҳон адабиётига хос бўлган муаммолар – бу бизнинг адабиётимиздаги муаммолар ва бизнинг адабиётимиз муаммолари – бу жаҳон адабиётининг муаммолари даражасига чиқариш мумкин.

О. ОТАХОНОВ: – Яқин-яқингача жаҳон адабиётига хос бўлган муаммоларни ўрганиб, шу ўрганиш жараёнида айрим жиҳатларни ўзимизнинг адабиётимизга олиб кириш учун ҳаракат қилинса, гўё Ғарб адабиётининг айрим жиҳатларини эмас, балки Ғарб мафқурасини олиб кираётгандек туюларди. Бу ерда эса сиз, мафқурани эмас, роман структурасини, роман поэтикасини, жаҳон адабиётидаги тажрибада синалган ранг-баранг роман шакллари ўрганиш ва ўзимизда қўллаш асосида адабиётимизни ривожлантиришга ҳисса қўшиш ҳақида гапираяпсиз. Бизда бу мафқура, деб қаралади.

Т. СОЛИҲОВ: – Мен қаттиқ ишонаманки, жаҳон адабиётидаги ўша умумий йўналишлар, умумий муаммолар ва умумий тажрибалар биз учун ёт нарсалар эмас. Улар бизни инкор қилмайди ҳеч қачон. Қолаверса, мафқурани ҳам ўрганайлик, яхшиси бўлса олайлик, ёмонини инкор қилиб, ташлаб юборайлик. Масалан, бир пайтлар Горькийнинг гапидан келиб чиқиб, адабиёт – яратувчилик, адабиёт фақат қаҳрамонликни, қаҳрамонларнинг қаҳрамонлигини акс

эттириши керак, дейиларди. Шафқатга чакирадиган асарларни ҳатто реакцион адабиёт деб келдик. Хўш, нега Аҳмад Яссавийни шу чокқача инкор қилиб келдик? Сўфи Оллоёрни инкор қилиб келдик. Ахир уларнинг ҳаммасида: руҳи, борлиғи, асарларига сингиб кетган бир нарса бор – бу раҳм-шафқат. Жаҳон адабиётидаги жуда катта ёзувчиларнинг асарларида мана шу раҳм-шафқат мафқураси узилмас ип бўлиб ўтади. Нима учун ўз адабиётимиздаги бу нодир намуналарни тикламаслигимиз керак? Демак, мафқурани ҳам тўғридан-тўғри, бекордан-бекорга инкор қилишимиз маъкул эмас экан... Бу худди ўз бойлигимизни ўзимиз ўғирлаётгандек гап-ку! Албатта, реакцион мафқуралар бор, миллий тафаккуримизга, миллий ҳаётимизга, психологиямизга тўғри келмайдиган нарсалар бор. Уларни албатта инкор этиш керак. Айтайлик, фашизм... Айтайлик, шовинизм...

О. ОТАХОНОВ: – Адабиётда прогноз ҳақида сўзлашдик. Сизнингча, ўзбек романининг эртаси қандай бўларкан? Назаримда, ҳар бир жараён ҳақида, ҳаётда юз берган ҳар бир ҳодиса ҳақида биз турли-туман фикрлар юритишга, ўзимизнинг мустақил қарашларимизни ифода этишга, уларни собитлик билан ҳимоя қилишга одатланишимиз керак. Ҳозиргача шу жиҳатдан оқсаб келдик.

Т. СОЛИҲОВ: – Олимжон, башорат қилиш қийин муаммо ва самара бериши ҳам амри маҳол. Назаримда, романнинг келажаги ҳақидаги гап юқорида сўзлашганларимизга боғлиқ. Келажакнинг романи миллий адабий-маданий анъаналардан, жаҳон адабиёти тажрибаларини ижодий ўзлаштиришдан дунёга келади. Эксперимент бўлмаса – илм-фан йўқ. Ёзувчилар ўз ижодларида қанчалар кенг йўл очсалар, шунчалик яхши. Шу йўллардан ўтиб балки ўзбек романчилиги ҳам жаҳондаги Лотин Америкаси романчилиги мактаби, япон, турк, рус романи мактаби, француз романи мактабига ўхшаган ўзининг мактабига

эга бўлади.

(“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1991 йил, 1 февраль)

АДАБИЁТ НИМА?

(Республика радиоси орқали эшиттирилган суҳбат)

– Талъат ака, бугунги суҳбатимизни адабиёт нима деган мавзуга бағишладик. Четдан қараса, бу жуда жўн, оддий савол. Ҳамма бу саволга тўғридан-тўғри жавоб берадигандек кўринса ҳам, лекин ҳаётда шундай ҳодисалар бўладик, улар ҳамма нарсани сиртдан кўрсатиб тургандек кўринса ҳам, ичида катта бир уммонлари, тушуниш ниҳоятда мушкул бўлган нуқталари бўлади. Менимча, адабиёт ҳам худди шундай. Бугун шу савол жўндек кўринса ҳам, айнан шу саволдан – адабиёт нима деган саволга жавоб топишдан суҳбатимизни бошласак.

– Адабиёт нима, деган саволнинг маълум даражада, маълум маънода жўнлигини ўзингиз ҳам сезиб турибсиз. Ҳақиқатан, адабиёт нима деган савол, яширадиган жойи йўқ, кўпчиликка, менинг ўзимга ҳам ғалати бўлиб кўринади, фавқулодда, ҳатто, ғаройиб бўлиб кўринади. Лекин адабиётнинг ўзида, бадииятда, эстетикада қоидага ўхшаган бир нарса бор. Жўнликнинг маъносида, жўнликнинг маъзида ҳар доим мураккаблик яшириниб ётади. Шунинг учун адабиёт нима деган саволнинг қўйилиши ва ҳозир мана шу савол атрофида суҳбат қилинадиган бўлса, бу ғалати нарса эмас. Айниқса, ҳозирги кунда адабиёт нима деган савол мураккаб бўлиб кўриниши керак. Чунки биз 70 йил деймизми, 140 йил деймизми, ўзимизнинг Туркистонда кўп қадриятларимизни йўқотдик, кўп қадриятларимиздан четга чиқиб кетдик. Тушунчаларимиздан четга чиқиб кетдик. Урф-одатларимиз ва энг муҳими, психологиямиздан, ҳаётимиздан четга чиқиб кетдик. Шунинг учун адабиёт соҳасидами, санъат соҳасидами, сиёсат соҳасидами, ўша оддий саволларга қайтиш, ўша оддий саволларни ўз олдимизга қўйиш жоиз бўлса керак.

Шу маънода адабиёт нима, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Яна бир қизиқ томони бор-да, одамларнинг ўртасида, фақат одамлар ўртасида эмас, ҳамманинг ўртасида қоидага ўхшаган бир нарса бор. Ҳамма ўзини адабиёт соҳасида мутахассис деб ўйлайди. Тиббиёт соҳасида мутахассис деб ҳисоблайди. Масалан, математика соҳасида, астрономия ёки бошқа соҳада ҳамма ўзини мутахассис деб ҳисоблай олмайди. Бу кўриниб турган нарса. Лекин адабиётни ҳамма тушунади гўёки. Ҳамма ўз-ўзини ва бошқаларни даволашга ҳам қудрати етадиган деб ҳисоблайди. Лекин адабиёт деган тушунча, санъат деган тушунча мураккаб нарса. Унинг ўз қоидалари бор, қонунлари бор. Ўзининг руҳияти, психологияси, ўз олами бор. Ҳамма тушунавериши мумкин эмас буни. Ҳатто оддий бўлиб кўринган шеърлардан бошлаб мураккаб асарларда, кенг ҳажмдаги асарларда ҳам шундай ҳодисалар борки, шундай бир чуқурликлар, шундай бир жарликлар борки, ҳамма ҳам тушунавермайди. Бунга бир кўникма бўлиши керак. Бундай ҳодисаларни ўйлаб кўриш керак, тушунишга ҳаракат қилиш керак, тафаккур қилиб кўриш керак.

Яхши, бир ўйлаб кўрайлик, адабиёт нима деган савол жўнми ёки мураккабми, шунга қайтиш керакмикин ё керак эмасмикин? Менинг назаримда, мана шу муаммоларни ҳал қилиш керак ҳозир. Бусиз бизнинг ҳаётимиз олға босиши ҳам, ривожланиши ҳам мумкин эмас. Фақат адабиёт соҳасида эмас, ҳар қандай соҳаларда ҳам, жумладан, адабиёт соҳасида ҳам.

– **Талъат ака, сиз айтмоқчисизки, биз модомики, кечаги камчиликларимизни бартараф қилмоқчи бўлсак, ҳар бир ҳодисанинг ибтидосига қайтиб, ўша ибтидодан бошлаб тушуниш, бошлаш керак қайтадан. Ўшани идрок этиши, ҳис қилиши керак. Бошқачароқ айтганда, биз модомики, қандайдир кўчага кирган бўлсак, кўчадан адашган бўлсак,**

энди шу кўчадан тўғри йўл топиш учун аввал шу кўчанинг ўзидан чиқиб олиш керак. Мен ўйлайманки, адабиётда ҳам шундай. Адабиёт нима деган саволга жавоб бериш учун ҳам, аввало, мисол учун, адабиётни қандай тушунишимиз керак, деган саволга жавоб топиш керак.

– Албатта, балли. Ҳақиқатан ҳам адабиёт соҳасида бўладими ёки бошқа соҳадами, ибтидога қайтиш керак. Чунки ҳамма нарса ибтидодан бошланади. Биз кўп адашдик. Нафақат адашдик, кўриб туриб ўзимизни ўзимиз адаштирдик ҳам. Шунинг учун ўша сиз айтган боши берк кўча мавжуд. Шу кўчага кириб қолганмиз. Энди шу боши берк кўчани, кимдир куриб қўйган деворни бузиб чиқиш мумкин эмас. Ҳақиқатан орқага қайтиш керак. Чунки қадимда авлодларимиз, ота-боболаримиз мана шундай муаммоларни ўз олдига савол қилиб қўйган, кўп тафаккур қилган, кўп ўйлаган ва шу нарсаларга тўғри жавоб берган. Биз аввал ана шуларни, яъни эрдан чиқариб юборган нарсаларнинг ҳаммасини тикласак ва ана шу ибтидодан яна бошлайдиган бўлсак, менимча, ўша боши берк кўчадан чиқиб кетишимиз мумкин бўлади ва муҳим томони шундаки, гап ибтидога қайтиб, ўша ибтидода қолиб кетиш эмас. Гап шундаки, адабиёт, бу – бир жонли нарса, ривожланиб турадиган нарса. Бундан кейинги тараққиётни, ўша ўтмишни билмасдан туриб, ўтмишга яна қайтадан қайтмасдан туриб, амалга ошириш мумкин эмас. Мана шуни назарда тутаётган эдим.

– Сухбат давомида шу нарса аён бўляптики, модомики, биз адабиётни тушунмоқчи бўлсак, уни шу асл, соф ҳолда қабул қилишни ўрганмоқчи бўлсак, биз адабиётни яқин йилларда қандай тушундик. Янада кенгроқ оладиган бўлсак, ҳар бир давр адабиётни ўзича тушуниб келади. Шу саволни янада конкретроқ қилиб қўймоқчиманки, адабиётни 70 йил давомида қандай тушуниб келдик? Уни нимага айлантирдик? Мана шу ердаги муаммоларни ҳал қилсак,

ўша ибтидога қараб юрган бўламиз. Айтганингиздек, 70 йил, 140 йилдан бери биз адабиётни ниҳоятда жўнлаштириб келдик. Бундан ташқари, ҳар бир давр адабиётни ўзича тушунган. Шунинг учун йиллар давомида адабиёт қандай тушунилганлиги ҳақида тўхтаб ўтсангиз.

– Маъкул гап. Ҳали ибтидога қайтиш ҳақида гапирдик. Бахтга қарши, ҳозир ҳаммамиз ўзимизни ўта донишманд деб тушунамиз. Ҳамма нарсани ҳал қилиб олган, ҳамма нарсани тафаккур қилиб олган, ҳамма нарсани тушунадиган одам деб тушунамиз. Гап шундаки, қадимги юнонларда мақолга ўхшаган бир гап бор. Айтишадики, ҳар қандай янги нарса – хотирадан кўтарилиб кетган эски нарсадир. Менинг назаримда, жамиятнинг тараққиётида янгиликлар кўп пайдо бўлавермайди. Кўп муаммоларни, кўп саволларни ота-боболаримиз бундан минг йил аввал, бир ярим, икки минг йил аввал ҳал қилиб бўлишган. Бизнинг бахтиқаролигимиз шундаки, биз уларнинг ҳаммасини эсдан чиқариб бўлганмиз. Шунинг учун шу айтган таклиф жуда тўғри таклиф. Ҳозир бир ҳаракат қилиб кўрайлик – ибтидога, адабиёт тушунчасидаги ибтидога қайтиб кўришга. Мана, биласиз, адабиёт ҳақидаги фан деймиз, адабиётшунослик, эстетика фани. Бу фан деймизми, тафаккур деймизми, ҳозир пайдо бўлган нарса эмас, шу кунда пайдо бўлган нарса эмас. Октябрь инқилоби келтириб чиқарган нарса эмас бу. Адабиёт ва санъат ҳақида ажойиб асарлар икки минг йил аввал, икки ярим минг йил аввал ёзилган. Юнонларда, мен тушунаманки, бизда ҳам, Туркистонда ҳам бундай асарлар ёзилган. Лекин бахтга қарши, бизнинг қадимги илмий асарларимиз, ҳатто балки бадий асарларимиз ўша ғаддорлик даврларида, инқилобий даврларда йўқолиб кетган. Мана, юнонларнинг антик даврдаги асарларини эслаб кўринг. Фақат битта асар – Арастунинг “Поэтика” асари сўз ҳунари ҳақидаги асардир. Энг муҳим томони, мен Арастуни кўкка кўтармоқчи эмасман. Унинг ўзига

хос буюк томонлари ҳам бор, ўзига хос чекланган томонлари ҳам бор. У ҳам бизга ўхшаган инсон бўлган. Лекин Арастуда ҳам, Арасту тарафдорларида ҳам, бошқаларда ҳам биз учун, ҳозирги одамлар учун, ҳозирги олимлар учун, ҳозирги адабиётга алоқаси бор одамлар учун жуда муҳим бўлган бир тушунча бор. Улар адабиётни ҳаётни тасвирлаш деб тушунмайди. Ҳатто воқеликни акс эттириш деб тушунмайди. Адабиётни ва умуман санъатни Арасту ҳам ва ундан кейингилар ҳам табиатга тақлид қилиш деб тушунади. Лекин биз ҳозир табиатга тақлид қилиш ҳақида гапирадиган бўлсак, табиат ҳақидаги ўзимизнинг тушунчаларимиздан келиб чиқмайлик. Биз табиат деганда ҳозир ўзимизнинг атрофимиздаги нарсаларни тушунамиз. Биздан холис нарсаларни тушунамиз.

Қадимда Шарқ фалсафасида ҳам, Ғарб фалсафасида ҳам табиат деганда бутун олам тушунилади. Ўлик табиат деймизми, жонли табиатми, энг муҳими, шунинг ичида инсон ҳам бор. Инсон табиатнинг бир бўлаги сифатида тушунилади, табиатнинг бир қисми сифатида тушунилади. Ана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, санъат – табиатга тақлидан келиб чиққан ҳодиса деган буюк бир аҳамиятга эга. Бу ерда бир олам маъноси бор, дунё маъноси бор. Жонсиз нарсалару жонзотлар шуларнинг ҳаммаси бирлашиб кетган. Ва яна бир муҳим нарса келиб чиқади. Табиатга тақлиднинг маҳсули, табиатга тақлидан яралган нарса келиб чиқади. Эътибор беринг, яратилган нарса эмас, яралган нарса. Ҳаттоки Арастуга кўп жиҳатдан қарама-қарши турадиган Афлотунда ҳам бу ақида бор. Тўғри, Афлотун бошқачароқ айтади. Айтадики, шу реал табиатга тақлидан яралган нарса дейди. Афлотун бироз бошқачароқ айтади: мен борманки, табиат бор. Бу гапда ҳам маъно бор. Бахтга қарши, буни идеализм деб сўкиб келамиз шу пайтгача. Ваҳоланки, фалсафанинг иккита қирраси, иккита томони бор. Биз материализм деб атайдиган томони бор ва идеализм деб

атайдиган томони бор. Мана шу иккита томони зид фалсафа йўқ ўзи. Табиат ҳам йўқ демак. Чунки фалсафа ҳам табиатга тақлидан яралган нарса. Мана шу нарсаларга эътибор берайлик. Биз шу пайтгача адабиёт воқеликни акс эттиради, адабиёт воқеликни тасвирлайди деб айтамыз. Гап бунда эмас. Ўша табиат қанчалик жонли бўлса ва ўша ўзининг қонуниятларига, биздан ташқари, бизнинг иродамыздан ташқари, бизнинг хоҳишимиздан ташқари, қонуниятларига, акидаларига, ҳатто, мен ўйлайманки, психологиясига, руҳиятига эга бўлган ҳодиса бўлса, адабиёт ҳам шунга тақлидан яратилган бўлса, ўшанга тенг бўлади, қаторида бўлади. Муҳим нарса мана шунда. Мана шу тушунча, умуман, санъатнинг табиатга тақлидан яратилган нарса эканлиги ҳақидаги тушунча фақат Арасту даврининг маҳсулигина эмас, балки Арастудан аввал келиб чиққандир бу тушунча. Лекин Арасту бизга маълум олимлар ичида биринчи марта шуни айтган. Ундан кейинги даврларда ҳам шу тушунча давом этиб келган.

Мана, ўзимизнинг Ибн Синони олайлик. Ибн Синонинг биз кўпчилигимиз ҳали билмайдиган ва унчалик эътибор бермайдиган асари бор. Бу тиббиётга ҳам, фалсафага ҳам, мантиққа ҳам хос эмас. Бу – шеърятга, бадииятга хос асар. Бахтга қарши, ўзбек тилига ҳам тўла таржима қилингани йўқ. Душанбеда тўла форсий таржимаси босилиб чиққан. Ўзбек тилида шундан парчалар ўзбек тилида чиққан “Уржуза” деган китобининг ичида берилган. Ибн Сино ҳам Арастунинг йўлидан боради. Унинг таълимотидан келиб чиқади. Тўғри, Арасту фақат юнон адабиётига, юнон санъатига асосланган бўлса, Ибн Сино фақат юнон санъатигагина эмас, Шарқ санъатига, Шарқ адабиётига ҳам асосланади. Бундан кейинги даврларда ҳам, 17, 18, ҳатто 19-асрларгача мана шу тушунча сақланиб қолади ва эътибор берсангиз, биз ўша классик деб атаган адабиётда жуда бир буюк, юксак томони бор – бадиияти, унинг эстетикаси. 19-

асргача бўлган шоир ва ёзувчилар, ҳатто адабиётшунос олимларнинг асарларини олиб қаранг. Менинг назаримда, сиёсатга, мафкурага алоқаси йўқ асарлар булар ҳаммаси.

– **Шу ерда фикрингизни бўламан. Бизнинг адабиётга кўп талаб қўйиб келишди узоқ вақтдан бери: адабиётнинг ғоявий, партиявий бўлиши... Бундан кейин адабиётни ўзимизча таърифлаб келдик, адабиёт – образли фикр юритиш ёки адабиёт инсонпарварлик деган. Бизнинг адабиётни тушунишимиз, мана шу адабиётга бўлган таърифларимизга ҳам айтилган гаплар нуқтаи назардан баҳо бериб ўтсангиз.**

– Тўғри, мана шу тушунчаларнинг ҳаммасини қайтадан кўришимиз керак. Чунки биз адабиётни, санъатни сиёсатнинг бир воситасига айлантириб қўйдик, бир маконига айлантириб қўйдик. Шу пайтгача марксистик эстетикада бир қоида бор-ку, санъат ва адабиёт мафкуравий курашнинг ўзига хос шакли, дейишади. Нима учун санъат мафкуранинг шакли бўлсин? Қандай қилиб мафкуранинг шакли бўлади?

Лекин шу гап бор. Шу гапни, фақат назарий гап эмас, шу гапни бадииятнинг ўзига, адабиётнинг ўзига татбиқ қилишган ва ҳозир ҳам татбиқ қилишяпти. Энг муҳими, ана шу фикр қаердан келиб чиқди ўзи? Айтганимиздек, қадимги даврларда бундай фикр йўқ эди ва бўлиши мумкин эмас эди. Лекин маълум бир пайтга келиб, шундай фикр келиб чиқди адабиётда. Кимдан, қаердан келиб чиқди бу? Мен ҳозир айтмоқчи бўлган гап кўпчиликка ёқмаслиги ҳам мумкин. Кўпчилик қарши чиқиши мумкин. Чунки марксистик эстетикада яна бир фикр бор. Айтишадик, ... соҳасида ҳам, эстетика соҳасида ҳам Марксга, Маркс фалсафасига, Маркс эстетикасига энг яқин келган гуруҳ, бу – рус инқилобий демократлари эди, дейишади. Тўғри, рус инқилобий демократиясининг муайян асоси ҳам бор. Бу асос 19-асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган ва шаклланган немис

адабий танқидчилиги (Хердер деган танқидчилари бор, Гётедан кейин келган), мана шуларда сиёсатга боғланиш, мафкурага боғланиш назарга ташланади. Балки уларни айбланиш нотўғридир. Чунки шароит шундай бўлгандир. Ўша Олмониянинг ўзида шундай шароит бўлгандир. Лекин бошқа бир томони бор. Ўша Хердерлар билан бир қаторда, биз болалар ёзувчиси деймиз, ака-ука Гриммлар, биз уларни болалар ёзувчиси, эртактларнинг муаллифи сифатида тушунамиз. Лекин Гриммларнинг ажойиб бир эстетик таълимоти бор, мифологик таълимот дейишади, Хердерларга бутунлай қарама-қарши туради. Демак, 19-асрнинг биринчи ярмидаги олмон танқидчилигида айб ҳам бор. Лекин мана шу уларда куртак бўлиб кўринган нарсани рус революцион демократлари юксак бир даражага кўтарган, ўзича юксак даражага. Мана, эсимизда бор, студентлик давримизда ҳаммамиз ҳам ўқиганмиз: Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Писарев асарлари. Мен баъзан хайрон қоламан, булар ўзи адабиётшуносни, адабиётчими ёки сиёсатдонми, мафкура ходимими? Ҳатто Белинскийнинг энг машҳур асарларини олиб қаранг, Пушкин ҳақидаги асарлари, мақолалари туркуми. Белинский Пушкинни сиёсатчига айлантириб кўяди. Чернишевский эстетикасининг мағзида, асосида, шиор деймиз-ку, шунақа шиор ётади. Чернишевский кўп асарларида рус деҳқонларини болта олиб майдонга чиқишга чақиради. Бу даҳшат эмасми? Оддий бир деҳқон, онги ривожланмаган, бир бурда нон ейиш фикри-хаёлида бўлган одамнинг қўлига болта беринг-да, мана сенга болта, билганингни қил. Ҳеч нарса қолмайди. Вахшийлик бу. Бу ердан яна бир бошқа гап ҳам чиқади. Марксизмнинг асосий гапларидан, асосий ақидаларидан биттаси: тарихда асосий қаҳрамон – халқ. Халқни бир тўда сифатида, авом сифатида тушунамиз-ку. Халқ тушунчаси бор, авом тушунчаси бор. Авомнинг қўлига курол, болта тушиб қолса, ҳеч нарса қолмайди оламда. Мана Чернишевский

эстетикасининг мағзи келиб чиқаётган нарса. Чернишевский кимнинг ижодига мурожаат қилмасин, асосан мафкурадан келиб чиқади. Добролюбовга катта хурмат билан қарайман, Чернишевский, Белинскийдан фарқи бор унинг. У ҳақиқий талантли одам. Ҳатто ўшанда ҳам сиёсат бор. Ҳаттоки Островскийнинг “Момоқалдироқ” асари ҳақидаги мақоласида сиёсатга айлантириб юборади ҳамма нарсани. Энди бу социалистик реализм эстетикасида марксистик дунёқарашга, марксча-ленинча дунёқарашга асосланган эстетикада ана шу рус инқилобий демократларининг анъаналарини давом эттирдик, ҳозиргача давом эттириб келяпмиз.

Рус инқилобий демократларининг ижодини инкор қилмоқчи эмасман. Лекин уларга, уларнинг ижодига, эстетикасига, ўзлари қонун-қоида деб тушунган нарсаларга бошқачароқ назар ташлаш вақти келди-да. Чунки биз ҳозир инқилоб деган тушунчанинг ўзини бошқача тафаккур қиляпмиз, бошқача ўйляпмиз. Ўша рус инқилобий демократларида қолипга айланиб қолган нарсалар, қотиб қолган нарсалар, қонун ва қоида деб тушунилан нарсалар бизга мерос бўлиб ўтган ва бизнинг адабиёт ҳақидаги тушунчамизни ва фақат адабиёт ҳақидаги тушунчамизнигина эмас, адабиётнинг ўзини ҳам боши берк кўчага киритиб қўйган нарса мана шундан иборат. Адаштириб юборган нарса шундан иборат. Бахтга қарши, масалан, Добролюбов, Белинскийда бадиият ҳақидаги гаплар, бадииятни тушунишлар ҳам бор. Лекин энди бизга мерос бўлиб ўтиб, совет адабиётшунослиги деб аталган, совет эстетикаси деб аталган ҳодисада қолип – қолип бўлиб қолади. Стереотип деган нарса бор, стереотип – стереотип бўлиб қолади. Қоида – қоида бўлиб қолади. Шундай бўладики, мана шу қоида мавжуд. Истаган жанрни оласизми, адабиётнинг истаган қиррасини оласизми, советнинг истаган томонини оласизми, ҳаммасининг қолипи бор. Шу қолипдан чиқиш мумкин эмас. Қолипдан чиқиш гуноҳ,

жиноят. Қолипдан чиққан одамни камаш керак. Фақат камашган эмас, ўлдириб, йўқ қилиб юборишган. Шу кунгача давом этиб келяпти. Бизнинг бахтсизлигимиз бу. Жуда катта бахтсизлик. Ўша, ҳалиги сиз айтган гап, инсоният кўп нарсаларни яратиб қўйган ва шу даражада камолотга, юксакликка эришганки, биз ўшаларни тафаккур қилиш, ўшаларни тушуниш орқали ва қайтадан кашф қилиш орқали, ҳатто, ўзимизга йўл топиб олишимиз мумкин, боши берк кўчадан чиқиб кетишимиз мумкин. Яна айтишадики, ўша қадимги эстетиканинг, қадимги адабиётшуносликнинг буюк томони – адабиётни адабиёт сифатида тушуниш. Мафкура эмас, сиёсат эмас, иккиламчи нарса эмас, бирламчи нарса сифатида, санъат, бадиият сифатида тушуниш. Ана шунга қайтиш керак. Ниманидир ривожлантириш лозим бўлса, булар ҳам бўлар, лекин ана шундан келиб чиқиб, асл моҳиятидан, асл гаплардан келиб чиқиб, ундан кейин юрак ютиб, олдимиздаги мақсадларни кўрайлик.

– **Айтилаётган, билдирилаётган фикрлардан шу нарса маълум бўляптики, адабиёт биз ўйлаганчалик ҳаётни жўн тасвирлайдиган нарса эмас. Ва айна пайтда ҳаётнинг ўзи ҳам эмас экан. Сухбатимизнинг бошидаги савол келиб чиқади яна. Унда адабиёт нима?**

– Яна ўша саволга қайтйпмиз. Назаримда, шу саволнинг атрофида ҳали кўп айлансак керак. Чунки энг муҳим савол шуда. Ҳақиқатан, биз бирон асарни мақтамоқчи бўлсак, қаранг, ҳаётнинг худди ўзидек, ҳаётда қандай бўлса шундай экан, қахрамонлари худди ҳаётдаги тирик одамларга ўхшайди, деймиз. Ва ўйламаймизки, ана шу тушунча, баҳо орқали ўша асар ҳақиқатан бадиий асар бўлса, ҳақиқатан жиддий асар бўлса, бакуват асар бўлса, уни камситган бўламиз. Адабиёт ҳеч қачон ҳаётни жўн тасвирламайди. Ҳатто бир куфр гап деб тушуниш мумкин. Ҳаётни инъикос ҳам этмайди. Ҳаётни тўғридан-тўғри инъикос этмайди. Ҳар қандай асар, бадиий асар (мен санъат

асарлари тўғрисида эмас, фақат адабиёт ҳақида гапиряпман), бу – ўзи мустақил бир ҳодиса. Ҳаётнинг ўзи эмас ҳеч қачон. Ҳаётнинг тўғридан-тўғри акси эмас. Агар шунақа бўлса, бу косиблик бўлиб қолади. Биз ҳозир жуда кўп танқид қиладиган Маркснинг бир гапи бор. Айтадики, агар адабиёт бирон бир одамнинг кўлида ҳунарга, косиблик ҳунарига айланиб қолса, адабиётнинг даҳшати, дейди, бахтсизлиги дейди. Адабиётни яратувчи эркин бўлиши керак. Ва ана шу яратувчи яратган яратувчи эркин бўлиши керак. Агар бадий асар воқеликни тасвирласа ёки юксакроқ маънода, воқеликни инъикос этадиган бўлса, унда қандай эркинлик бўлиши мумкин? На ижодкорда, на ижодкор яратган асарнинг ўзида эркинлик бўлмайди унда. Шунинг учун мен шундай тушунаман. Бадий асар, бу – алоҳида бир дунё, алоҳида бир олам, мустақил олам ва ўзининг мавқеи билан, нуфузи билан, мустақиллиги билан ҳаёт қанчалик буюк бўлса, қанчалик нуфузли ва мустақил бўлса, бадий асар ҳам, адабиёт ҳам худди шундай буюк. Қадимгилар билиб айтган, тушунишган шуни. Мана, Афлотуннинг ажойиб бир гапи бор. Биз Афлотунни шу гапи учун ҳозиргача сўкиб келамиз. У айтадики, мен мавжуд эканман, мен яшаётган эканман, менинг атрофимдаги нарсалар бор, дейди. Агар мен мавжуд бўлмасам, яшамаётган бўлсам, атрофимдаги нарсалар йўқ, дейди. Догматик марксизмдан келиб чиқадиган бўлсак, ҳақиқатан, куфр гап, даҳшатли гап. Қанақасига Афлотун бўлмаса, атрофидаги нарсалар йўқ? Бунақа бўлиши мумкин эмас. Гап бу ерда ана шу “мен” билан “атрофдаги нарсалар” ўртасидаги муносабатни жўн тушуниш ҳақида кетаётгани йўқ. Содда тушуниш ҳақида кетаётгани йўқ. Бу ўзи мураккаб нарса. Инсон билан, жумладан, ёзувчи билан ҳам воқелик ўртасидаги, олам ўртасидаги, қадимгилар айтганидек, табиат ўртасидаги муносабат – мураккаб муносабат. Ва ана шу муносабатда инсон эркин бўлиши керак. Ва айниқса, ёзувчи, санъаткор эркин бўлиши

керак. Ва ана шу эркинликдан келиб чиқадиган муносабат ҳам эркин бўлади. Мен жуда қаттиқ ишонаманки, Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”ида тасвирланган воқеа ва ҳодисалар бўлган эмас ҳаётда. Шу романнинг қаҳрамонлари Отабек, Кумушбиби, Зайнаб ва бошқа одамлар бўлган эмас. Лекин бир парадокс гапни айтмоқчиман. Шулар ҳаммаси бўлган. Бир томондан бўлган эмас. Ўша биз кўриб турган ёки кўришимиз мумкин бўлган ҳаётда бўлган эмас. Лекин бўлган. Бўлган деганимнинг маъноси – булар реал ҳаммаси. Булар ҳаммаси жонли, ҳаёт ҳам жонли. Лекин ўша ҳаётда қандай бўлгандек эмас. Ҳатто бадий асарда яралган олам ўзининг бадий қудрати билан ҳаётдаги ҳодисадан устун туриши мумкин, устувор бўлиши мумкин.

Қаранг, ҳаётни камситмоқчи эмасмиз. Ҳаёт, воқелик, жамият, буларнинг ҳаммаси баъзан бизнинг иродамизга боғлиқ эмас. Чунки ўша оламнинг ўз қонунлари бор, ўзининг тартиби, йўналиши, тараққиёти бор. Ёзувчига бўйсунмайди улар ва ёзувчи қанчалик буюк бўлса, даҳо бўлса, унинг истеъдоди қанчалик буюк бўлса, у ўша мустақил қонуниятларни, тараққиётни ва мустақил оламни сеза олади. Балки баъзан тўла тафаккур қила олмаслиги мумкин. Лекин сеза олади. Адабиётда муҳим бир тушунча бор: интуиция дейилади. Биз интуицияни ҳам мистика деб тушунамиз. 19-аср француз танқидчилигида мана шу интуитив йўналиш деган йўналиш мавжуд. Буюк олимлар мана шу йўналишни белгилаб беришган. Буюк ёзувчилар шу фикрга қўшилишган. Ёзувчи баъзан тафаккурдан ташқаридаги ҳодисаларни ҳис қила олади, сеза олади. Шунинг ўзидан ҳам тўғри тафаккур келиб чиқади. Лекин бу ерда ёзувчининг интуицияси буюк бир аҳамиятга эга. Эсингизда борми, Архимеднинг гапи бор: менга бир нуқтани топиб беринги, ўша нуқтага таяниб туриб, оламни ўзгартириб юбораман, дейди. Интуиция – ўша нуқта. Балки ҳаётнинг ўзида

бунақа нуқта йўқдир. Лекин бадиият оламида ана шу нуқта бор. Ёзувчининг қалбида бор ўша нуқта. Интуицияси унинг. Биз ҳозиргача Энгельснинг бир гапини реализмга таъриф деб тушунамиз. Мана шу қолипларга бўйсуниб қолдик-да. Гўёки ўша таърифдан келиб чиқадиган бўлсак, интуиция, бу – мистика, интуицияни инкор қилиш керак бунда. Чунки ёзувчи ҳамма нарсани онгли равишда тафаккур қилиб, тушуниб, ундан кейин инъикос эттиради, дейди. Ахир ҳар доим бундай бўлавермайди. Ҳар доим шундай бўладиган бўлса, ҳамма нарса ақл тарозисидан ўтадиган бўлса, қолипга айланиб қолади ҳамма нарса, ҳаммаси бўлмаса ҳам, кўпчилиги. Мана, яна бир муаммога келиб тақалаямиз. Жуда муҳим муаммога келиб тақалаямиз. Яна сизнинг биринчи саволингиз келиб чиқяпти: адабиёт нима? Яна шунга қайтйамиз.

– Сиз айтаётган фикрларингиздан мен ўзимча шундай бир хулосага келиб, шуни айтмоқчиманки, демак, бизни қуршаб олган объектив борлиқ деймизми, олам деймизми, қанчалик ўзининг қонун-қоидаларига эга ва мукаммал ҳодиса бўлса, адабиёт ҳам ўз қонун-қоидаларига эга бўлган ўзига хос олам экан-да?

– Узр, гапингизни бўлдим. Яна бир муҳим нарса келиб чиқди ҳозир сиз айтган гапдан. Биз ҳамма нарсани қоидага айлантириб қўйганмиз, қолипга айлантириб қўйганмиз. Ана шу қолипдан чиқадиган бўлса, уни кесиб ташлаймиз, қирқиб ташлаймиз. Марҳум Абдулла Қаҳҳорда бир гап бор. Биз студентлик пайтимизда учрашганимизда айтгандики: “Танқидчининг қўлида туяпайпоқ деган нарса бор. Шу туяпайпоқни шап этиб асарга босади-да, асардан – туяпайпоқдан четга чиқиб қолган ҳамма нарсани қирқади.” Кейин эски бир гап бор-ку: боланинг оёғи узун бўлса, бешикдан чиқиб қолса, яхшиси оёғини қирқиб ташлаш керак, деган, бу ҳам ўша нарса-да. Ана шундан адабиётни мафкурага айлантириш келиб чиқади. Ана шундан

адабиётни тарбия воситаси деган гап келиб чиқади. Қаранг, эътибор беринг. Мана, биз ҳаммамиз айтамыз, биз ҳаммамиз ҳали ҳам марксистлармиз, ҳали ҳам чиқиб кетолганимиз йўқ-ку. Объектив олам деяпсиз-а, олам бўлса, у объектив бўлади. Объектив бўлмаган олам йўқ ўзи. Шуниниг учун объектив олам дедик нимаю нообъектив олам дедик нима? Олам бор. Энди олам ўзи бўлса, объектив деган сўзнинг ўзи ортиқча бўлса, объектив воқеликни тасвирлаш ёки объектив воқеликни инъикос этиш деган иборанинг ўзи (эстетикадаги шу ибора) кулгили эмасми? Олам ўзи бўлса, унинг мағзида объективлик яширинган бўлса, чунки сиз оламни йўқ ҳам қилолмайсиз, бор ҳам қилолмайсиз. Олам ўзи бор. Ана шу оламга параллел равишда, мустақил равишда яратилган янги олам ҳам аслан объектив эмасми? Объектив дейиш керакми? Яна қолиплар келиб чиқяпти. Мен ҳалиги, қадимги ибтидога қайтайлик, ўшандан бошлайлик, деган гапимда яна бир жон бор эди. Мана шу ибтидога қайтадиган бўлсак, эсингиздами, Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”идаги сўз боши – мозийга қайтиш ҳақидаги гап. Ҳозир мен унинг маъносини ҳозир, энди тушуняпман. Аввал ўйлардимки, мозийга қайтиш – ҳар бир ўтган даврни эслаб кўриш, деган гапни айтаётгандир-да, деб тушунардим. Ҳозир эса маъносини чуқурроқ тушуняпман. Ана шу ибтидогами, мозийгами, қадимгами қайтганимизда бир нарсага эришишимиз мумкин. Шу ўзимиз ясаб олган қолиплардан четга чиқа олсак керак ўшанда. Ўзимиз ясаб олган стереотиплардан четга чиқа олишимиз мумкин бўлар. Агар ўша қадимга қайтмасак ва адабиёт соҳасида қайта қуришни амалга оширамиз десак, ҳеч нарса қилолмаймиз. Чунки ҳозир кўриб турибмиз, қайта қуришнинг ўзи бемаъни нарса эди. Қайта қуриш мумкин эмас ҳеч қачон. Йўқ қилиб бошқатдан яратиш мумкин ва умуман бошқатдан яратиш мумкин. Яъни ўша системани, адабиётимиз ҳам ўша системага бўйсуниб қолган-ку, системани

йўқотиб, бир янгиликка эришиш мумкин. Системани бутунлай йўқотиш учун нимадир асос, пойдевор керак-да. Пойдевор керакми ё йўқми? Асосланишимиз керакми ё йўқми? Ишонаман, системани умуман йўқотиш керак. Лекин ҳатто шу системани йўқотиш учун ҳам мозийга қайтишимиз керак.

Энди бошқа бир гаплар ҳам бор. Мана, ҳозир айланиб-ўргилиб, адабиёт нима деган муаммонинг ичида яна ўнлаб, юзлаб қолиплар мавжуд-ку, ўша эстетикамизда, композиция нима деган тушунча бор, сюжет, сиймо, образ нима, деган тушунчалар бор, ғоя, ният нима, деган минглаб тушунчалар бор. Шуларнинг ҳаммасидан келиб чиқиб, адабиёт нима, деган саволга жавоб берган марксистик эстетика. Энди шу бир гапга рози бўлингки, адабиёт нима, деган саволга биз тўла жавоб бера олганимиз йўқ, беришимиз ҳам мумкин эмас. Саволга яна чуқурроқ, эркинроқ жавоб бериш учун майда-чуйдаларга яна қайтиш керак, яъни таърифларга қайтиш керак. Қизиқ нарса-да, биронта одам шу пайтгача, неча минг йиллар ичида ҳаёт нима деган саволга таъриф беран эмас. Энди жуда ақли ноқис одамлар ҳам тушунадик, ҳаётга таъриф бериб бўлмайди. Нима учун адабиётга таъриф берамиз? Нима учун ҳаётга таъриф бериш мумкин эмаслигини тушунамиз-ку, адабиётга таъриф бериб бўлмаслигини тушунмаймиз? Шунинг ичида ҳалиги гапларнинг ҳаммасининг таърифи бор. Композиция нима, сюжет нима, ҳаммасининг таърифи бор. Адабиётда энг даҳшатли нарса – таъриф бериш, мантиқлаштириш ҳамма нарсани. Назаримда, ана шу муаммоларга қачондир қайтсак керак ва қайтиш керакдир. Менимча, яхши иш қилинган бўларди агар шуларга қайтадиган бўлсак.

– Биз ҳам умид қиламиз, кейинги суҳбатларни шу сиз айтиб ўтган мавзуларга бағишлаймиз ва суҳбатимизни давом эттирамиз. Мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат.

* Сухбат айнан қоғозга туширилди.

АДАБИЁТ ВА БИЗ

1. Ҳозирги ўзбек адабиётида ўзингизга энг маъқул 3 асарни санаб ўтсангиз.

— Менга маъқул уч асарнинг биринчиси, сўзсиз, “Шарк юлдузи” журналида эълон қилинган Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидир. 50 йилдан кўпроқ вақт ўтиб, бу буюк асар яна ҳаётимизга қайтиб келди ва ҳозирги адабиётимизнинг мулкига айланмоқда.

Менимча, яна Пиримқул Қодировнинг “Авлодлар довони” ва Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор” романларини эшлаш жоиздир. Бу икки асарни тенг кўрмоқчи эмасман. Лекин адабиётимиздаги янгилик сифатида улар менинг диққатимни ўзига тортади.

2. Ҳозирги ўзбек адабиётини жаҳон адабиётига қиёсласангиз.

— Балким хорижий адабиётлар бўйича мутахассис бўлганим учундир, адабиётимизни жаҳон адабиётига қиёс қилиш одат тусига кириб қолган. Ўз қобиғидагина ўралашиб қолган бирор миллий адабиёт тараққиётнинг чўққисига кўтарила олган эмас. Бизнинг ёзувчиларимиз, адабиётшуносларимиз жаҳон адабиёти тажрибасига мурожат этишни одат қилишмаган. Очиғини айтсам, мен кўпда буни сезмайман ҳам. Фақат кейинги 5-10 йил ичида не-не машаққатлар билан куриб олган “Искандар девори”нинг у ер-бу ерини кўпориб, ёруғ жаҳонга чиқишга журъат қила бошладилар баъзилар. Ўзбек Шекспири, ўзбек Дантеси, ўзбек Гётеси яралди. Адабиётимизга Хемингуэй ва Кафка, Маркес ва Борхес руҳи кириб кела бошлади. Оқсоқолларимиздан бири, ўз анъаналаримиз турганда,

ажнабийлардан ўрганиш не ҳожат, деб ёшларга тош отмоқчи бўлади, яна кимдир”Ғарб олдида тиз чўкишга” қарши курашнинг чиркин мурдасини тирилтирмоқчи бўлади. Ахир, ҳазрат Навоийнинг нурли ижоди Шарқу Ғарбнинг синтези эмасми, Гёте-чи, Л. Толстой, Данте, Пушкинлар-чи?

Ёш ёзувчиларимиз Маркес ва Кафкадан... ўрганаётган эканлар, уларга таъна тошларини отмасдан, қўллаб-қувватлаш ва ёрдам бериш лозим.

Мен адабиётимизни жаҳон адабиётига қиёс қилар эканман, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Абдулла Қаҳҳорни эслаб ғурурланаман. Лекин Фолкнер ва Хемингуэйни, Кафка ва М. Булгаковни... ўқиганимда адабиётимиздаги жўнлик ва заифликларни, китобдан-китобга кўчиб юрадиган хира сиймоларни эслаб хуноб бўламан. Бундан кутулишнинг йўли – ёруғ жаҳонга қўлимизни “пардалар қилиб” қараш одатини тарк этиш, биров: бу реакцион нарса, бу олабўжи, деса басир бўлиб ишониб кетавермаслик.

3. Китоб ўқиш тажрибангиздан пича ўртоқлашсангиз.

— Китоб ўқиш тажрибам кимгадир қўл келармикин? Гап шундаки, мен тез ўқиш методига кўникиб қолганман. Ва профессионализмнинг таъсири кучли менда. Турли китобларда асардан-асарга кўчиб юрадиган бутун-бутун қайтариқ блоклар бўладики, мен уларни ўзим сезмаган ҳолда кузатибгина қоламан. Ўқиш жараёнида ҳам китобга диққатимни касбим – адабиётшуносликнинг мезонлари белгилайди. Фақат баъзангина китоб бадийлиги билан ўзига асир қилиб олади. Кейинги 2-3 йил ичида Кафканинг ”Қаср” ва Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романларини ўқиганда шундай ҳолатда бўлдим. Шу сабаб – китоб ўқиш тажрибамнинг бошқаларга нафи тегиши қийин.

(Ёш куч” журнали. 1989 йил 6-сон.)